

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра української мови та лінгводидактики

На правах рукопису

ДАНИЛЮК НАТАЛІЯ ФЕДОРІВНА

**ЧАСОВІ ТА СПОСОБОВІ ОЗНАКИ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ:
МОРФОЛОГІЧНИЙ І ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Спеціальність: 014 «Середня освіта (Українська мова і література)»
Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Українська мова та література.
Світова література»

Робота на здобуття другого (магістерського) рівня

Науковий керівник:

КОСТУСЯК НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА,

доктор філологічних наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 5

засідання кафедри української мови та лінгводидактики
від 14 листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

() Н. М. Костусяк

ЛУЦЬК – 2024

Анотація

Данилюк Н. Ф. Часові та способові ознаки дієслівних форм: морфологічний і лінгводидактичний аспекти.

У магістерській роботі узагальнено теоретичні засади дослідження категорій часу та способу дієслова, описано їхні спеціалізовані форми вираження та транспоновані мовні одиниці, представлені у творах волинського члена Спілки християнських письменників України Віктора Гребенюка. Уперше проаналізований у такому аспекті матеріал розглянуто не тільки в площині морфології, а й лінгводидактики, що забезпечило всеохопність вивчення часових та способових дієслівних форм. Використання на уроках української мови укладеної картотеки фактичного матеріалу сприятиме естетизації навчання й формуванню мовно-естетичної компетентності школярів.

У роботі окреслено теоретичні аспекти дослідження дієслівних категорій часу та способу в сучасній лінгвоукраїністиці; визначено й описано семантичні та граматичні ознаки часових форм дієслів у творах В. Гребенюка; схарактеризовано функційний потенціал способових форм дієслів у прозі В. Гребенюка, розмежовано центральні та транспоновані засоби експлікації умовного й наказового категорійних значень; проаналізовано теоретичний матеріал та корпус фактичного матеріалу в контексті компетентісно орієнтованого навчання.

Матеріалом дослідження послуговувала збірка В. Гребенюка «“Ефект Вертера” та інші новели». Обсяг картотеки фактичного матеріалу – близько 2000 реченнєвих конструкцій із первинними та вторинними формальними репрезентантами часу та способу.

Теоретичним матеріалом та джерельною базою можна скористатися на уроках української мови, а також у науковій роботі бакалаврів і магістрів.

Ключові слова: дієслово; час дієслова; минулий, теперішній, майбутній час; спосіб дієслова; дійсний, умовний, наказовий спосіб.

Summary

Danyliuk N. F. *Tense and Mood Features of Verb Forms: Morphological and Linguodidactic Aspects*.

In the master's thesis, the theoretical foundations of studying the categories of verb tense and mood are summarized, describing their specialized forms of expression and transposed linguistic units as presented in the works of Viktor Hrebenyuk, a member of the Union of Christian Writers of Ukraine from Volyn. For the first time, such material is analyzed not only from the perspective of morphology but also of linguodidactics, ensuring a comprehensive study of verb tense and mood forms. The use of a compiled catalog of factual material in Ukrainian language lessons will contribute to the aestheticization of learning and the formation of students' linguistic and aesthetic competence.

The paper outlines the theoretical aspects of the investigation of verb categories of tense and mood in modern Ukrainian linguistics. It identifies and describes the semantic and grammatical features of verb tense forms in Hrebenyuk's works. The functional potential of verb mood forms in Hrebenyuk's prose is characterized, distinguishing between central and transposed means of expressing conditional and imperative meanings. The theoretical material and the corpus of factual examples are analyzed within the framework of competence-based learning.

The research is based on Viktor Hrebenyuk's collection "The Werther Effect and Other Short Stories," with a catalog of about 2000 sentence constructions containing primary and secondary formal representations of tense and mood.

Theoretical material and source bases can be used in Ukrainian language lessons and in the academic work of bachelor's and master's students.

Keywords: verb; verb tense; past, present, future tense; verb mood; indicative, conditional, imperative mood.

Зміст

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ ЧАСУ ТА СПОСОБУ	10
1.1. Інтерпретація категорії часу в сучасній лінгвістиці	10
1.2. Різновекторність вивчення дієслівної категорії способу в українському мовознавстві	13
Висновки до розділу 1	16
РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ ЧАСОВИХ І СПОСОБОВИХ ФОРМ ДІЄСЛІВ У ТВОРАХ В. ГРЕБЕНЮКА	17
2.1. Часова парадигма дієслів	17
2.1.1. Спеціалізовані й транспоновані функційні вияви дієслів теперішнього часу	17
2.1.2. Роль дієслів минулого й давноминулого часу в моделюванні динамічних ознак	20
2.1.3. Особливості вживання центральних і транспонованих форм майбутнього часу у творах В. Гребенюка	25
2.2. Функційний потенціал способових форм дієслів у прозі В. Гребенюка	27
2.2.1. Спеціалізовані й транспозиційні засоби вираження умовного способу в прозових творах В. Гребенюка	27
2.2.2. Дієслівна вербалізація волонтактивної ознаки у творах В. Гребенюка	30
Висновки до розділу 2	36
РОЗДІЛ 3. ЧАСОВІ ТА СПОСОБОВІ ОЗНАКИ ДІЄСЛІВ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ	38
3.1. Опанування часових ознак дієслів у ЗЗСО	38
3.2. Спосіб дієслова: методичні рекомендації	44
Висновки до розділу 3	49

	5
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62
ДОДАТКИ	63

ВСТУП

Граматична категорійна структура сучасної української мови складна й багатопланова, доказом чого слугує наявність розгалуженої системи морфологічних і синтаксичних категорійних одиниць, що містять різну кількість грамем (граматичних значень) і реалізовані сукупністю первинних (спеціалізованих) і вторинних (транспонованих) формальних засобів. Акцентуючи увагу на частиномовній належності мовних одиниць і їхніх категорійних особливостях, зазначимо, що серед різних класів слів найбільше категорійне різноманіття виявляє дієслово. Зазвичай йому приписують вид, час, стан, спосіб, перехідність / неперехідність, а також особу, число, рід, а в новітніх студіях ще й валентність [Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 157–182, 193–201, 215–242; Вихованець, Городенська, 2004, с. 217–297; Горпинич, 2004, с. 156–213; Граматика, 2017, с. 376–414, 442–450; Загнітко, 1990; Костусяк, 2006; Костусяк, 2011; Костусяк, 2012, с. 186–290; Костусяк, 2014; Кучеренко, 2003, с. 303–330; Масицька, 1998; Сучасна, 1969, с. 331–353, 356–384, 398–408; Сучасна, 2006, с. 258–298].

Важливу роль у вираженні динамічної ознаки, на синтаксичному рівні зазвичай реалізованої присудком, відіграють категорії часу й способу, які неодноразово обирали об'єктом вивчення. Заслужують поцінування студії, присвячені дослідженню часових форм дієслів у межах узагальнених категорій темпоральності [Барчук, 2011; Барчук, 2011а; Романюк, 2012] і таксису [Бондар, 1991]. Цікавими видаються праці, у яких окреслено функційні вияви вторинних засобів вираження часових ознак. Зокрема, Л. М. Марчило й І. В. Дудко схарактеризували переносно вжиті часові форми, залучивши до аналізу мовний матеріал різного часового зрізу, і з'ясували, що темпоральна транспозиція зазвичай притаманна дієсловам теперішнього часу, ужитим зі значенням минулого й майбутнього, а також формам майбутнього часу доконаного виду [Марчило, Дудко, 2024]. Транспозиційний потенціал дієслів теперішнього часу, що перемістилися до функційної сфери минулого, а також вторинні засоби

репрезентації майбутніх дій, процесів, станів потрапили до сфери зацікавлень О. І. Бондаря [Бондар, 2000; Бондар, 2000a]. Переносне вживання часових дієслівних форм схарактеризувала Л. Кричук, побудувавши своє дослідження на матеріалі творів В. Винниченка [Кричун, 2010] і Т. Малярчук [Кричун, 2017].

Не менш актуальними вважаємо комплексні дослідження, у яких проаналізовано засоби експлікації часу й способу дієслова [Барчук, 2011б]. Заслужують поцінування праці, що віддзеркалюють міжкатегорійні та міжграмемні переміщення в межах обох зазначених категорійних величин [Нестеренко, 2021]. Модальну й темпоральну транспозиції дієслівних форм обрала об'єктом вивчення І. В. Піддубська [Піддубська, 2001].

Часто науковці акцентують увагу на структурних параметрах та статусі категорії способу дієслова [Костусяк, 2008; Нестеренко, 2014]. Іноді до сфери наукових уподобань потрапляють її окремі граматичні значення, реалізовані спеціалізованими чи вторинними формами [Бортун, 2015; Бортун, 2016; Бортун, 2017; Бортун, 2017а; Бортун, 2017б; Данилюк, 2024; Даскалюк, 2015; Даскалюк, 2020; Отрішко, 2015; Піддубська, 2000; Піддубська, 2007; Шевчук, 2004].

Актуальність теми. Схарактеризований лінгвістичний доробок засвідчує, що категорії часу та способу хоч і неодноразово перебували у сфері наукових пошуків, проте досі не мають усталеної інтерпретації свого статусу та грамемної структури. Не менш важливим є опис формальних репрезентантів зазначених категорійних величин. Для розв'язання порушених питань перспективним вважаємо скористатися фактичним матеріалом, дібраним із прозових творів волинського письменника В. Гребенюка. Принагідно додамо, що твори волинських майстрів слова загалом [Kostusiak, Konstankevych, Shulska, Bukina, Pavlyuk, Iaruchyk, Mitchuk, Shumenko, Oliinyk, Reznichenko, 2024] та В. Гребенюка зокрема [Костусяк, 2016] слугували фактичним матеріалом, проте тексти цього автора поки не були схарактеризовані в такому аспекті. Актуальність теми увиразнює потреба не тільки окреслити особливості первинного вияву часових і способових форм, а й з'ясувати специфіку мовних варіантів, що перебувають поза системою закріплених одиниць, належать

до розмовних і водночас вияскравлюють особливості творчої манери автора. Аналіз дібраного фактичного матеріалу важливо схарактеризувати в контексті лінгводидактики, що дасть змогу скористатися ним у професійній діяльності вчителів.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в узагальненні теоретичних засад дослідження категорій часу та способу дієслова, описі їхніх спеціалізованих форм вираження та транспонованих мовних одиниць, представлених у творах волинського члена Співки християнських письменників України Віктора Гребенюка. Уперше проаналізований у такому аспекті матеріал розглянуто не тільки в площині морфології, а й лінгводидактики, що скерує до всеохопності вивчення часових та способових дієслівних форм. Використання на уроках української мови укладеної картотеки фактичного матеріалу сприятиме естетизації навчання й формуванню мовно-естетичної компетентності школярів.

Мета й завдання дослідження. *Мета* магістерської роботи – окреслити семантичні різновиди, центральні (закріплені) і вторинні (транспозиційні) виражальні засоби дієслівних категорій часу та способу, описати особливості використання мовного матеріалу на уроках української мови.

Завдання магістерської роботи:

- 1) окреслити теоретичні аспекти дослідження дієслівних категорій часу та способу в сучасній лінгвоукраїністиці;
- 2) визначити й описати семантичні та граматичні ознаки часових форм дієслів у творах В. Гребенюка;
- 3) схарактеризувати функційний потенціал способових форм дієслів у прозі В. Гребенюка, розмежувати центральні й транспоновані засоби експлікації умовного та наказового категорійних значень;
- 4) проаналізувати теоретичний матеріал та корпус фактичного матеріалу в контексті компетентнісно орієнтованого навчання.

Об'єкт дослідження – категорії часу та способу дієслова.

Предмет дослідження – первинні й вторинні засоби експлікації граматичних значень часу та способу дієслова у творах В. Гребенюка.

Методи дослідження. У роботі використано такі методи й методики: *описовий*, застосований під час опрацювання близьких за проблематикою наукових джерел і навчально-методичної літератури; *порівняльно-типологічного*, за допомогою якого вдалося виділити й систематизувати спеціалізовані мовні одиниці, а також ті, що перебувають поза межами своєї спеціалізації; *комплексного аналізу*, який посприяв цілісності дослідження дієслівних і недієслівних форм, що беруть участь у вираженні часових і способових значень.

Матеріалом дослідження послуговувала збірка В. Гребенюка «“Ефект Вертера” та інші новели» [Гребенюк, 2018], за яку автора нагороджено дипломом I ступеня в номінації «Проза. Книги. Новели» на VI Всеукраїнському літературному конкурсі ім. Леся Мартовича (2022 р.). Картотека фактичного матеріалу нараховує близько 2000 реченневих конструкцій із первинними та вторинними формальними репрезентантами часу й способу.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичним матеріалом та джерельною базою можна скористатися на уроках української мови, а також у науковій роботі бакалаврів і магістрів. Укладені на основі опрацьованих творів завдання було використано під час проходження переддипломної педагогічної практики.

Апробація результатів та публікації. Результати дослідження викладено на секційному засіданні Фестивалю науки, що відбувся у Волинському національному університеті ім. Лесі Українки (м. Луцьк, 13–17 травня 2024 р.); на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної гуманітаристики: комунікативно-культурологічний аспект» (м. Кам'янець-Подільський, 14 травня 2024 року). Основні положення та результати дослідження містять одноосібні тези доповіді «Спеціалізовані й транспозиційні засоби вираження умовного способу в прозових творах В. Гребенюка» [Данилюк, 2024] і написана в співавторстві стаття «Семантичні та граматичні ознаки часових форм дієслів у творах В. Гребенюка» [Данилюк, Костусяк, 2024].

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ ЧАСУ ТА СПОСОБУ

1.1. Інтерпретація категорії часу в сучасній лінгвістиці

У сучасному мовознавстві категорію часу дієслова розглядають у різних аспектах, зокрема й у межах узагальненого поняття темпоральності, що дає змогу схарактеризувати не тільки закріплені за певними грамами вияви, а й зосередити увагу на їхньому внутрішньосемантичному розгалуженні та вторинних часових маркерах. В академічному виданні за редакцією І. К. Білодіда зазначено: «Граматична категорія часу виражає часову співвідносність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що відбуваються чи могли б відбутися» [Сучасна, 1969, с. 366]. Подаючи дефініцію аналізованої категорійної величини, В. О. Горпинич послуговується поняттям темпоральності: «Категорія часу – відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які йдеться в реченні» [Горпинич, 2004, с. 197]. Наголошуючи на кваліфікаційних параметрах категорії часу, К. Г. Городенська вказує на центральність, належність до групи власне-дієслівних, тобто обмеженість щодо поширення на інші частиномовні класи, наявність семантичного змісту, який «визначає відношення реальної з погляду мовця дії або реального, на його думку, процесу чи стану до моменту мовлення», словозмінність, триграмемність [Граматика, 2017, с. 376]. На переконання К. Г. Городенської, реальність забезпечує розгляд дій, процесів і станів тільки у взаємодії з мовцем, поза яким вони можуть набувати відтінку ірреальності [Граматика, 2017, с. 376, 381].

Окрім утрадиційненої думки про наявність часу тільки в дієсловах дійсного способу, науковці зрідка пов'язують його з деякими умовними формами. Зокрема, В. М. Русанівський наголошує: «У сучасній українській літературній мові часові значення дієслів морфологічно виражаються в дійсному способі і

частково в умовному» [Сучасна, 1969, с. 368]. Не узгоджується з традицією й концепція І. Р. Вихованця, який переконує в перебуванні часу поза межами категорії способу [Вихованець, 1988, с. 95]. З-поміж запропонованих інтерпретацій нам найбільшою мірою імпонують міркування І. Р. Вихованця, згідно з якими час постає самостійною категорійною величиною, що не перебуває в підпорядкуванні інших морфологічних категорій.

До важливих параметричних ознак часових форм зараховують їхнє структурування трьома, рідше чотирма граматичними значеннями. Відмінність полягає у визначенні давноминулого часу як складника минулого [Грамматика, 2017, с. 376–384] чи окремої грамеми [Горпинич, 2004, с. 199; Сучасна, 1969, с. 368]. Розв'язуючи порушене питання, В. О. Горпинич констатує: «Категорія часу дієслова в українській мові складається з чотирьох граем (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній час)» [Горпинич, 2004, с. 199]. На нашу думку, давноминулі форми значеннєво тяжіють до минулих, оскільки репрезентують дію, яка відбувалася чи відбулася до моменту мовлення. Така змістова окресленість спростовує потребу виділяти четверту часову граему й скеровує до виокремлення трьох граматичних значень аналізованої категорії. У науковій парадигмі лінгвісти принагідно порушують питання про центральність однієї з граем. К. Г. Городенська вважає, що ядро аналізованої категорії становить граматичне значення теперішнього часу [Вихованець, Городенська, 2004, с. 250]. Розв'язуючи порушену проблему й розглядаючи її в контексті часової міжграмемної транспозиції, І. В. Піддубська стверджує: «Теперішній час виступає центром категорії часу, оскільки у позамовному світі й у структурі думки актуальне (дане) є водночас і теперішнім, і минулим, і майбутнім. У зв'язку з цим він є найбільш підвладним семантичним модифікаціям, зміщенням» [Піддубська, 2001, с. 10].

Акцентуючи на формальних показниках часу, лінгвісти зазвичай указують на відсутність спеціальних маркерів і називають «закінчення особової парадигми» [Грамматика, 2017, с. 376]. В. О. Горпинич, крім того, розглядає «формотвірні суфікси *-в, -л-а, -л-о* та допоміжне дієслово *бути*» [Горпинич, 2004,

с. 199]. Висловлені міркування, поза сумнівом, обґрунтовані й не викликають сумнівів, водночас вважаємо за потрібне дещо доповнити їх. Як відомо, дієслова минулого часу позбавленні особової парадигми, натомість поряд із суфіксами та закінченнями однини доречно говорити про формальні показники множини, з огляду на це до виражальних засобів варто зарахувати не тільки особові й родові маркери, а й числові, зокрема флексію множини.

Категорія часу перебуває у зв'язку з категорією виду, що віддзеркалює наявність доконаних і недоконаних форм у дієсловах минулого та майбутнього часу й тільки недоконаних – у теперішньому часі. Дещо відрізняється від усталеного тлумачення думка І. В. Піддубської, яка з цього приводу зауважує: «Перетинаючись із категорійним значенням виду, семантика теперішності передається в українській мові в основному формами недоконаного виду. У першу чергу це стосується теперішнього актуального. Форми доконаного виду (теперішньо-майбутній) передають, як правило, значення теперішнього неактуального. Основне функціональне призначення теперішньо-майбутнього – позначати майбутню дію» [Піддубська, 2001, с. 10]. Міркування дослідниці вважаємо вмотивованими, але ми дотримуємося концепції про те, що теперішній час представлений тільки недоконаними формами, а вживання його у значенні майбутнього для маркування майбутньої дії, яка з погляду мовця буде реалізованою, є виявом внутрішніх транспозиційних процесів.

Отже, категорія часу – самостійна морфологічна категорія, що бере участь у формуванні категорійного центру дієслова, виражає одночасність чи неодноразовість дій, процесів або станів із моментом мовлення, має триграмемний вияв і словозмінний характер, перебуває у зв'язку з категоріями виду, особи, числа та роду, не має власних формальних показників, а своє значення реалізує за допомогою особово-числових і родових маркерів – закінчень, у минулому часі – ще й суфіксів *-в-*, *-л-*. Категорія часу не підпорядкована категорії способу.

1.2. Різновекторність вивчення дієслівної категорії способу в українському мовознавстві

У сучасній лінгвістиці категорію способу традиційно розглядають у межах морфологічного розділу мови, зазвичай пов'язують із дієсловом й аналізують у контексті реальності / ірреальності. В. М. Русанівський із цього приводу зазначає: «Спосіб – граматична категорія дієслова, яка виражає ставлення мовця до можливості, бажаності, необхідності й інших умов здійснення дії чи реалізації стану. Семантична суть категорії способу полягає в протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (недійсні способи)» [Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 226]. На переконання науковця, ірреальні дії можуть бути наказовими, умовними, спонукальними й бажальними [Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 228].

Своєрідну думку про функційну специфіку способу висловила М. Я. Плющ: «Категорія способу дії втілює семантику функціонально-семантичної категорії модальності як вираження комунікативно-модального (модусного) плану висловлення, який супроводжує комунікативно-репрезентативний (диктумний) план висловлення» [Плющ, 2010, с. 262]. У проєкції на модальність аналізує спосіб В. Горпинич [Горпинич, 2004, с. 191]. Спосіб як один «із компонентів до синтаксичної категорії модальності» аналізує А. П. Загнітко [Загнітко, 2001, с. 69]. Н. М. Костусяк розглядає способові форми дієслів як засоби вираження морфологічної модальності та синтаксичної модальності [Костусяк, 2012, с. 302–331]. На думку дослідниці, спосіб варто вважати комунікативно-граматичною категорією. Основою такого трактування слугує те, що вибір певної способової форми залежить від конкретної комунікативної ситуації, у якій перебуває мовець й обирає формальні засоби для якнайточнішого передавання змісту, вираження прохання, спонукування, наказу та ін. [Костусяк, 2008, с. 47–48].

До низки проблемних належить питання про кількість граматичних значень, які структурують категорію способу. Звичним є вирізнення трьох градем аналізованої категорійної величини – дійсного, умовного, наказового способів,

засоби вираження яких пов'язують із формами того самого слова. Це слугує підґрунтям для кваліфікації вказаної категорії як словозмінної. Дві грамеми (умовний і наказовий способи) виділяє І. Р. Вихованець [Вихованець, 1988, с. 95–96]. На переконання дослідника, дійсний спосіб зайвий у способовій парадигмі дієслів, оскільки охоплювані ним форми граматично об'єднані часовими ознаками. Виділення дійсного способу призводить до того, що «категорія часу в такому випадку займає якесь “подвійне” граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниці. З одного боку, вона членується на грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, з другого – сама входить у ролі підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу» [Вихованець, 1988, с. 95].

Солідаризуючи з І. Р. Вихованцем, К. Г. Городенська також не виділяє дійсного способу. Дослідниця стверджує, що марковані ним форми є носіями реальних значень, а аналізована морфологічна категорія пов'язана тільки з вираженням ірреальності, представлені в чотирьох виявах. «Вона об'єднує грамеми умовного способу, що передає значення гіпотетичної дії чи гіпотетичного процесу і стану, та грамеми наказового, спонукального й бажального способу, що виражають значення бажаної дії чи бажаного процесу і стану з різним ступенем апелятивності» [Вихованець, Городенська, 2004, с. 257].

Найбільшою кількістю граматичних значень наділена категорія способу в концепції В. М. Русанівського, поданій в академічному виданні за редакцією І. К. Білодіда. Науковець вирізняє п'ять грамеми – дійсний, умовний, наказовий, бажальний і спонукальний способи [Сучасна, 1969, с. 384–398]. Дійсний спосіб притаманний дієсловам теперішнього, минулого та майбутнього часу, наприклад: «– Курте, ми **спізнюємося** на месу» (Гребенюк, 2018, с. 34); «Ми **жили** з ним в одному гуртожитку, на одному поверсі, згодом в одній кімнаті» (Гребенюк, 2018, с. 120); «– Я, напевно, **скажу** слова, котрі ви **не сприймете**» (Гребенюк, 2018, с. 53). Дієслова умовного способу виражають дії, процеси чи стани, реалізація яких пов'язана з певними обставинами. У маркуванні умовного способу беруть участь частки *б, би* й флексії, що водночас виражають число, а

в однині ще й рід: «– *Та якби ж то знав... Якби знав, не згодився б*» (Гребенюк, 2018, с. 125). «Імперативну дію, яка виражає волевиявлення мовця, спонукання у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування» [Горпинич, 2004, с. 194] маркують дієслова наказового способу, наприклад: «*Та годі, Володю, не панікуй*» (Гребенюк, 2018, с. 25); «– *І так запишіть усіх. Суддю також не забудьте*» (Гребенюк, 2018, с. 54).

За функційними параметрами до наказового тяжіють форми спонукального й бажального способів, які, на думку В. М. Русанівського, формують висловлення спонукальної модальності, хоч і виражають різний ступінь волевиявлення [Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 232–233]. «Спонукальний спосіб передає послаблене значення апелятивності, за якого мовець свідомо відмовляється від обов'язкового виконання дії – вона може відбутися тільки при повній добрій волі особі, до якої звертається» [Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 232]. «Бажальний спосіб позбавлений значення апелятивності. Його семантика базується на волевиявленні мовця, спрямованому до самого себе або до третіх осіб» [Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 232]. Концепцію В. М. Русанівського вважаємо обґрунтованою, проте в магістерській роботі окремо не аналізуватимемо форм бажального та спонукального способів, умотивовуючи відсутністю цих граматичних значень у шкільному курсі української мови. Окремо не аналізуватимемо грами дієсного способу, яку вслід за І. Р. Вихованцем вважаємо зайвою в способовій парадигмі дієслів. Традиційно зараховані до дієсного способу дієслова розглянемо в межах дослідження категорії часу. Принагідно додамо, що дієсловам умовного й наказового способу часова ознака не притаманна.

Отже, спосіб дієслова – комунікативно спрямована словозмінна категорія, що має двограмемний вияв, зреалізований умовним і наказовим способами, які виражають ірреальні дії, процеси й стани та мають спеціалізовані й вторинні засоби експлікації.

Висновки до розділу 1

У сучасній українській літературній мові категорійна специфіка категорії часу ґрунтується на віддзеркаленні часової співвідносності подій, зrealізованих в об'єктивній дійсності чи таких, які перебувають в уяві мовця. Зорієнтованість на конкретизацію категорійної семантики дає змогу виділити три часові грами – теперішній, минулий, у межах якого перебувають давноминулі форми, і майбутній часи. Категорія часу пов'язана з категорією виду: недоконаний вид притаманний усім часовим формам, а доконаний – тільки минулим і майбутнім.

У лінгвістичній парадигмі категорію способу розглядають у двох аспектах: у межах понять реальності / ірреальності або тільки ірреальності. Скерованість на другий кваліфікаційний принцип слугує передумовою вирізнення умовного й наказового способів. Відсутність у способовій парадигмі дійсного способу зумовлена тим, що, по-перше, охоплювані ним форми граматично об'єднані часовими ознаками, а по-друге, час не може бути одночасно самостійною й підпорядкованою категорією. Граматичні значення способу формально зrealізовані флексіями та допоміжними службовими одиницями.

РОЗДІЛ 2

СЕМАНТИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ ЧАСОВИХ І СПОСОБОВИХ ФОРМ ДІЄСЛІВ У ТВОРАХ В. ГРЕБЕНЮКА

2.1. Часова парадигма дієслів

2.1.1. Спеціалізовані й транспоновані функційні вияви дієслів теперішнього часу

За слушними міркуваннями К. Г. Городенської, «ядро категорії часу становить грамема теперішнього часу. Вона означає дії, процеси та стани, що відбуваються одночасно з моментом повідомлення про них» [Грамматика, 2017, с. 377]. Солідаризуючи з такою думкою, І. В. Піддубська висловлює припущення про найбільшу підвладність теперішніх форм «семантичним модифікаціям, зміщенням» [Піддубська, 2001, с. 10]. Скористаємося запропонованим К. Г. Городенською поділом теперішнього часу на власне-теперішній, позначувані яким дії, процеси та стани, «збігаючись із моментом мовлення, майже не виходять за його межі» [Грамматика, 2017, с. 377], і невласне-теперішній, що «виражає дії, процеси та стани, які тільки певною мірою збігаються з моментом мовлення» [Грамматика, 2017, с. 378]. Попри те що обидва різновиди часових форм представлені в укладеній картотеці фактичного матеріалу, мовних одиниць першого різновиду значно менше, ніж другого. На думку В. М. Русанівського, власне-теперішнім формам притаманне пряме детерміноване значення [Сучасна, 1969, с. 369]. У досліджуваних творах такі дієслова репрезентують:

1) різні фізичні дії: «*І представник міськвно щось із задоволенням виразом обличчя занотовує в записник...*» (Гребенюк, 2018, с. 44);

2) локативні дії, процеси, стани, наприклад: «*Василя Якименка ведуть селом до сільради четверо червоноармійців*» (Гребенюк, 2018, с. 37); «*Татко з братиком зараз у небезпеці, десь в окопі чи біжать в атаку, а ти лінуєшся піти за них помолиться*» (Гребенюк, 2018, с. 34); «*І так само стоять на подвір'ях і при тинах односельці*» (Гребенюк, 2018, с. 37);

3) мовленнєву діяльність: *«Повідомляємо, що з виправного табору в нашій околиці вчинили зухвалу втечу декілька вкрай небезпечних злочинців. Ці закоренілі бандити, грабіжники, убивці й гвалтівники становлять велику небезпеку для навколишнього населення. Закликаємо всіх цивільних осіб сприяти органам правопорядку у ліквідації втікачів»* (Гребенюк, 2018, с. 35); *«Стоїть, понуро мовчить Прокопиха»* (Гребенюк, 2018, с. 37).

Функційну своєрідність форм власне-теперішнього часу випрозорює їхнє вживання разом із темпоральними прислівниковими конкретизаторами, наприклад: *«Ой, певне, мало мають нині причин усміхатися, подумала Грета»* (Гребенюк, 2018, с. 34); *«От і зараз іде»* (Гребенюк, 2018, с. 37). Іноді в одному реченні вжито кілька власне-теперішніх маркерів динамічної ознаки, що виконують роль однорідних присудків і водночас слугують засобом зображення психологічного стану героїв, спонукають до роздумів та оцінювання описуваної ситуації: *«Стоїть, понуро мовчить Антін»* (Гребенюк, 2018, с. 37); *«Стоїть Дарка у дверях, мовчить і лиш пильно проводить поглядом, приклавши долоню дашком»* (Гребенюк, 2018, с. 37). У цих конструкціях змальовано процеси, що відбуваються одночасно.

Серед невласне-теперішніх форм (за термінологією В. М. Русанівського, із прямим недетермінованим значенням [Сучасна, 1969, с. 370]) К. Г. Городенська розглядає:

1) розширений теперішній час, який експлікує «дії, процеси та стани, що збігаються з моментом мовлення, одночасно виходячи в різні відрізки часу до і після цього моменту» [Грамматика, 2017, с. 378]: *«Іще й отець Вальтер скаже: оце то Курт, оце називається кращій учень недільної школи»* (Гребенюк, 2018, с. 34); *«Джеміль працює метрдотелем у цім ресторані ще з царських часів, набачився різного...»* (Гребенюк, 2018, с. 18); *«...Та хоч-не-хоч, а холод пробирає. У черевиках чвакає»* (Гребенюк, 2018, с. 48). У досліджуваних новелах простежуємо нанизування таких форм для передавання кількох дій, традиційно виконуваних одна за одною, що віддзеркалюють стиль життя героїв: *«Дівча приходить зі школи, обідає, потім сідає за домашку, а вже як тато вертається*

з роботи пізно ввечері, то і домашка готова, і посуд помито, і сніданок на завтра в холодильнику...» (Гребенюк, 2018, с. 5). Крім розповідних, аналізовані мовні одиниці входять до структури питальних конструкцій: «*Що значить не платять, що значить не платять?*» (Гребенюк, 2018, с. 47). До цієї групи зараховуємо дієслова зі значенням періодичності, на що вказують супровідні модифікатори: «*Тільки у церкві часом знаходить розраду*» (Гребенюк, 2018, с. 48); «*Він теж подеколи ще приходить*» (Гребенюк, 2018, с. 48);

2) постійний теперішній час, що передає «постійні закономірності або особливості чого-небудь..., колективний досвід» [Граматики, 2017, с. 378]: «*Бо й село зветься Якименки, і трохи не всі у селі пишуться Якименками*» (Гребенюк, 2018, с. 36); «*Відтоді й переходить титарювання в їхньому селі од батька до старшого сина*» (Гребенюк, 2018, с. 29); «*Тільки от у церкві з середини тридцятих стали правити по-українськи: бо ж ходиш на кожну службу з дитинства, а стоїш турок турком, лише хрестишся*» (Гребенюк, 2018, с. 30); «*– Гай-гай, хлопче! Хоч вовк линяє, та норів не міняє*» (Гребенюк, 2018, с. 24); «*...усе йде як по маслу*» (Гребенюк, 2018, с. 44); «*Працює як мокре горить*» (Гребенюк, 2018, с. 48). Принагідно прокоментуємо міркування В. О. Горпинича, пов'язані з визначенням статусу дієслів, які позначають узагальнену дію, «що не відбувається, а тільки мислиться як узагальнена в момент мовлення, до і після нього» [Горпинич, 2004, с. 202]. Тобто форми, що зазвичай мають другу особу однини та структурують приказки, сентенції та інші висловлення узагальненого змісту, науковець називає абстрактними теперішніми. Протилежну думку щодо статусу дієслів постійного теперішнього висловлює А. П. Загнітко, зараховуючи їх до групи теперішніх актуальних [Загнітко, 1996, с. 233].

Іноді В. Гребенюк нанизує теперішні форми, які передають послідовні дії та процеси. На таке функціонування аналізованих дієслів натрапляємо в уривку – переповіданні змісту твору одним із героїв новели: «*Словом, юнак Вертер закохується з першого погляду в заручену дівчину, липне до неї, але вона ж заручена, шансів ніяких. Вона виходить заміж, а Вертера розбирає все дужче, він все ходить і ходить до них, типу як друг сім'ї, а чоловік навіть якийсь час*

розуміє й терпить. Але всі ті візити вже стають дивними “в очах громадськості”, тоді Вертер не витримує і пускає собі кулю в лоб» (Гребенюк, 2018, с. 4). Виділені дієслова тяжіють до схарактеризованих в академічному виданні за редакцією І. К. Білоліда теперішньо-минулих форм, що «переносять дію у план минулого» і «характерні для розповідей про події минулого» [Сучасна, 1969, с. 370]. Своєрідність вживання аналізованих дієслів вияскравлюють неозначено-особові одиниці: *«Такого породистого, пещеного (кота. – Авт.), яких купують за чималі гроші, а потім шиють їм одяг, возять до котячого лікаря на щеплення, до котячого перукаря на стрижку і навіть подекують, до котячої педикюрниці – приводити в порядок кігті»* (Гребенюк, 2018, с. 51). До мовних особливостей дієслів теперішнього часу зараховуємо обмежене вживання коротких форм: *«До однієї все місцева інтелігенція вчаща: кому справді кава смакує, кому аби потусуватись, а хтось задля престижу»* (Гребенюк, 2018, с. 48).

Отже, теперішній час – одна з граєм часової парадигми, яка позначає дію, що відбувається в момент мовлення й частково охоплює моменти до і після нього. Окрім спеціалізованих виявів, дієслова теперішнього часу здатні функціювати в описах минулих дій. Своєрідність ідіостиллю Є. Гребенюка вияскравлює вживання коротких форм, представлених в мовленні героїв твору.

2.1.2. Роль дієслів минулого й давноминулого часу в моделюванні динамічних ознак

Найбільша група дієслів, дібраних із збірки В. Гребенюка «“Ефект Вертера” та інші новели» [Гребенюк, 2018], – форми минулого часу, які виражають «об’єктивно реальні дії, процеси та стани, що відбувалися (виявлялися) або відбулися (виявилися) в певний часовий проміжок до моменту мовлення» [Граматики, 2017, с. 379]. Зорієнтованість на семантику та видову ознаку дає змогу виділити мовні одиниці недоконаного виду з указівкою на:

1) минулі тривалі дії, процеси, стани, часто супроводжувані обставинними часовими прислівниками, зокрема й структурно ускладненими суфіксами суб’єктивної оцінки. Зазвичай такі дієслова позначають конкретні фізичні дії,

мовленнєву й розумову діяльність, сприйняття та ін., наприклад: «Свирид Пастушок **малював** образи. Діви з Дитятком, Миколая Угодника, Варвари, Катерини, Юрія Побідителя...» (Гребенюк, 2018, с. 39); «**Довго писали, узгоджували, переробляли й вивчали** трохи не на пам'ять план-сценарій» (Гребенюк, 2018, с. 42); «Тож коли **писали** сценарій і питання з місця **придумували**, то мали на увазі насамперед Василька...» (Гребенюк, 2018, с. 43); «Вона, строго за планом-сценарієм, **розповідала** про “опіум народу”, історичні корені релігії, зокрема християнства, про плоску землю на чотирьох китах» (Гребенюк, 2018, с. 43); «Я **дивився, слухав і відзначав**, що захід справді показовий...» (Гребенюк, 2018, с. 44); «І всі ще **довгенько не розходилися**, оцінюючи роботу тих, хто до стенда причетний» (Гребенюк, 2018, с. 43) – ужитий у поданому реченні прислівник *довгенько* хоч і має спеціалізований на вираженні вторинної демінутивної ознаки суфікс суб'єктивної оцінки, проте скерований на окреслення значного часового відрізка. Невелику групу становлять мовні одиниці, які експлікують локативні й емоційно-психічні процеси: «Класний керівник **стояла** біля дошки, а я **сидів** боком за вчительським столом, тож кілька разів глянув на Василька» (Гребенюк, 2018, с. 43); «Хоча, звісно, трохи й **хвилювалася**, як кожна людина» (Гребенюк, 2018, с. 43). У межах аналізованих форм розглядаємо дієслова зі значенням стану, що поширюється й на момент мовлення. Наприклад, такий функційний потенціал реалізує предикативно вжита лексема *знали* з указівкою на розумовий стан осіб у реченні «...ми точно **знали**, що є в б-А класі хлопчина віруючий, син паламаря з єдиної на всю округу церкви» (Гребенюк, 2018, с. 43). Доречно уточнити, що тривалість може мати різний вияв: надто великий і малий, який охоплює незначний проміжок часу, пор.: «Свирид також усе пропадав у своїй клуні, де **малював ікони**» (Гребенюк, 2018, с. 40) і «Ми **не переживали** за поведінку Василька під час виховної години...» (Гребенюк, 2018, с. 43); «Дехто піднімали руки й **запитували з місця**, Софія Дмитрівна **роз'яснювала**» (Гребенюк, 2018, с. 43);

2) минулі повторювані чи зовсім незреалізовані дії, процеси, стани, темпоральним ідентифікатором кратності або нездійснення яких слугують

адвербіальні одиниці на зразок *щодня, ні разу*, а також числівниково-іменникові сполуки: *«Щодня виходив із дому, з бідацької хати на самісінькій околиці, й крокував до управи, що в колишній куркульській оселі під колишньою церковною горою»* (Гребенюк, 2018, с. 36); *«Колись трохи не щодня до кав'ярні ходив»* (Гребенюк, 2018, с. 48); *«Не брав Василь Іванович з Антона жодного податку ні разу»* (Гребенюк, 2018, с. 37); *«Вже три записки вчителька передала»* (Гребенюк, 2018, с. 47);

3) минулі дії, що відбуваються одночасно; такі форми значеннєво тяжіють до теперішніх, наприклад: *«Свирид тримав Дмитруся, той пальчиком штрикав тата – “Носик! Вушка! Очки!” – і вони разом заливчасто сміялись»* (Гребенюк, 2018, с. 41).

Дієслова недоконаного виду зрідка вжиті в безособових конструкціях зі значенням теперішнього часу, що слугує ознакою художнього стилю: *«Додому зовсім не хотілося. Краще так ото бродити потемки вулицями під холодною мжичкою, раз по раз шлапаючи в калюжі»* (Гребенюк, 2018, с. 47).

Розглядаючи дієслова минулого часу доконаного виду, лінгвісти часто вдаються до поділу їх на перфектні й аористичні [Горпинич, 2004, с. 203–204; Граматика, 2017, с. 379–380; Сучасна, 1969, с. 375–376]. Перфектним приписують «значення, коли результат дії, процесу або стану наявний тоді, коли про них повідомляють, і він актуальний у момент мовлення» [Граматика, 2017, с. 379]. Слушним вважаємо уточнення В. О. Горпинича про те, що «перфектні дієслова доконаного виду тісно пов'язують часовий план минулого з планом теперішнього» [Горпинич, 2004, с. 203–204]. «Аористичним називають таке значення, коли результат у минулому завершеної дії не пов'язаний із моментом мовлення» [Граматика, 2017, с. 379]. В. М. Русанівським обидва різновиди форм вважає детермінованими й протиставляє їх недетермінованим з указівкою на постійні дії, зреалізовані в прислів'ях [Сучасна, 1969, с. 375–376]. Поза сумнівом, запропонована науковцями класифікація цілком обґрунтована й неодноразово схарактеризована в лінгвістичних дослідженнях. З огляду на це намагатимемося окреслити своєрідність дієслів минулого часу доконаного виду,

ужитих у збірці В. Гребенюка «“Ефект Вертера” та інші новели», узявши до уваги інші класифікаційні параметри.

Як засвідчує корпус фактичного матеріалу, у моделюванні реченнєвих конструкцій беруть участь мовні одиниці зі значенням динамічної ознаки, що вказують на:

1) результат конкретної дії почасти із супровідним кількісним відтінком, наприклад: *«Та найголовніше – **виготовили** великий, на пів стіни стенд з усілякими малюнками й цитатами»* (Гребенюк, 2018, с. 42); *«Онуфрійович **увігнав** останнього цвяха...»* (Гребенюк, 2018, с. 42); *«Давно **повибивали** ліхтарі у дворах, і лампочки біля під'їздів **повикручували**»* (Гребенюк, 2018, с. 48);

2) локативну дію, зокрема просторове переміщення по горизонтальній осі, досягнення кінцевого пункту руху із супровідним значенням кількості, наприклад: *«**Проїшли** садибу Антона-теслі, кульгавого від роду, що з п'ятьма дрібними діточками зостався без жінки»* (Гребенюк, 2018, с. 37); *«**Поприходили** вчителі з кількох шкіл міста, із міськвно начальство **прийшло**, як і личить»* (Гребенюк, 2018, с. 43);

3) мовленнєво-спонукальну діяльність, наприклад: *«**Хтось із запрошених попросив** трішки відчинити квартиру: душнуватю»* (Гребенюк, 2018, с. 44);

4) стан особи, наприклад: *«**Його трохи попустило**...»* (Гребенюк, 2018, с. 49);

5) процеси, зокрема й фізіологічні з відтінком одноразовості, наприклад: *«Так ми обійшли всю Лугівщину, вже й **наморилися**...»* (Гребенюк, 2018, с. 51); *«**Хтось кашлянув** за рогом будинку й пошляпав калюжами»* (Гребенюк, 2018, с. 50).

За допомогою кількох ужитих поряд дієслів доконаного виду письменникові вдається передати результативні дії, що послідовно розгортаються й дають змогу читачеві відчувати себе спостерігачем описаного: *«Щойно **під'їхали** до млина, як мірошник, давній Лаврінів приятель, з яким ще в царську воював, радісно **усміхнувся**, **підбіг** до нього, **поручкались**, обійнялися, та все щось розказував, усе щось правив, усе відводячи та відводячи вбік для жвавої розмови, так що Лаврінові не відійти од нього...»* (Гребенюк, 2018,

с. 17). Важливу стилістичну роль відіграють редуplikовані доконані форми, які передають тривалість локативно-процесуальних станів: «У їхньому селі церкви нема, закрили; вона, ветха, **постояла-постояла** без догляду похилилася й завалилася» (Гребенюк, 2018, с. 40).

У досліджуваних текстах почасти натрапляємо на минулі форми, які зазнали внутрішньограемних транспозицій. Функціонування супровідних модальних та часових модифікаторів, а також загальний контекст дають змогу виділити одиниці, що мають показники минулого часу, проте репрезентують ірреальну дію, яка стосується майбутнього, наприклад: «І провели репетицію з усім класом: наприкінці, як підсумок усього сказаного, вчитель **мав нібито спитати** в класу: “Отже, що?..” А клас хором **мав нібито відповісти**: “Бога нема!”» (Гребенюк, 2018, с. 42) – у поданих конструкціях формальні маркери минулого часу виявляє зв’язковий компонент *мав*, що структурує складений дієслівний присудок.

У збірці В. Гребенюка «“Ефект Вертера” та інші новели» кількісне обмеження виявляють дієслова давноминулого часу – аналітично оформлені двокомпонентні одиниці, що містять основне дієслово в минулому часі й зв’язку, яка зазвичай дублює всі граматичні характеристики головного слова. В опрацьованих текстах зв’язкові компоненти хоч і мають форму минулого часу, проте виявляють інші родові й числові ознаки: поряд з ужитими в множині чи чоловічому роді однини дієсловами автор використовує зв’язку *було* в середньому роді однини, наприклад: «Одного разу Свирид поїхав на ярмарок до міста. Взяв і Богородицю з Дитятком, і Спаса, і Миколая, і Юрія Переможця, Катерину, Варвару, і про всяк випадок одну ту – «Всевидяще Око», що **було замовили, та не відкупили**» (Гребенюк, 2018, с. 41); «...той непогані вірші **було писав**, у того пристойні пейзажі колись удавались» (Гребенюк, 2018, с. 48); «Бабенко вже **було минув** його: аж раптом застановився: щось дивне помітив у цьому ліснику» (Гребенюк, 2018, с. 57).

Отже, дієслова минулого часу позначають дії, процеси й стани, які тривали чи завершилися до моменту мовлення. Вони вказують на конкретні фізичні дії,

мовленнєву й розумову діяльність, сприйняття, локативні й емоційно-психічні процеси, розумовий стан осіб та ін. У їхній репрезентації беруть участь суфікси й флексії, які водночас виражають рід та особу.

2.1.3. Особливості вживання центральних і транспонованих форм майбутнього часу у творах В. Гребенюка

У часовій парадигмі й у корпусі фактичного матеріалу окрему групу формують дієслова майбутнього часу, які, на переконання А. П. Загнітка, репрезентують прогнозовані дії й поєднують «два моменти: об'єктивний (віднесеність дії до періоду після моменту мовлення) і суб'єктивний (інтерпретація й оцінка мовцем запланованої дії)» [Загнітко, 1996, с. 235]. Як відомо, майбутні дії, процеси чи стани можуть бути недоконані й доконані. У першому випадку йдеться про дві форми: 1) аналітичну, структуровану допоміжним компонентом *бути*, що, крім майбутнього часу, виражає особу й число, а також неозначеною формою дієслова як носієм основного лексичного значення. В укладеній картотеці джерельної бази засвідчені тільки так звані синтаксичні дієслова цього різновиду, тобто транспоновані у вербальну площину ступеньовані прикметники й прислівники, наприклад: «*Знаєш, тоді успіх ще дорожчий буде, ще солодший*» (Гребенюк, 2018, с. 48); «*І буде набагато краще!*» (Гребенюк, 2018, с. 49); 2) синтетичну: «*Чи ж не матимеш ти більше часу на ті віконниці?*» (Гребенюк, 2018, с. 41).

На відміну від недоконаних значну частину становлять доконані форми, що виражають потенційно-результативні дії, процеси та стани й виражені першою особою однини: «– *Затягну в ту посадку, пригребу листям, за день-два знайдуть*» (Гребенюк, 2018, с. 48); «“*Увімкну радіо: мо', прокинеться*”, – *вирішила Грета і вкрунула трохи не на всю гучність*» (Гребенюк, 2018, с. 35). Такі динамічні ознаки тяжіють до семантики реальності, оскільки про них інформує мовець, який водночас є їхнім потенційним виконавцем.

Кількісно обмеженими є дієслова першої особи множини: «*Ми його (німця. – Авт.) роззброїли й хотіли забити, але ройовий каже: “Нащо нам його*

забивати, **знімем** лиш кітель (бо німецького кітеля нам само тре' було), а його **відпустимо**»» (Гребенюк, 2018, с. 32). У поданій конструкції виділені мовні одиниці, окрім прогнозованої дії, виявляють супровідний відтінок спонукання.

Доконані форми, представлені третьою особою однини, експлікують потенційні динамічні ознаки, результативність яких можна побачити впродовж певного часу: «*Ще хвильку й **зомліє***» (Гребенюк, 2018, с. 48). Іноді дієслова цієї групи маркують дії, що постають в уяві героїв як можливі, проте не бажані для них. На реалізацію вказаного змісту також скерований модальний план усієї конструкції: «*Чи ж **не принесе** ще сьогодні до вечора листоноша Фріці їй такого самого стандартного папірця, як учора сусідці Ірмі?*» (Гребенюк, 2018, с. 34).

У досліджуваних текстах натрапляємо на доконані форми з узагальнено-особовим значенням. Вони хоч і пов'язані з конкретним виконавцем чи носієм стану, проте виражають динамічні ознаки, які потенційно можуть стосуватися будь-кого з осіб: «*То був типовий інтелектуал у журналістських колах: мовчазний, волосся косичкою, серезка у вусі... Особливо ж – мовчазний: якщо **не спитаєш**, уст не розтулить*» (Гребенюк, 2018, с. 4); «*...він (Василько. – Авт.) **коника не викине**, тихий і спокійний учень, і не втече, дисциплінований*» (Гребенюк, 2018, с. 43); – *Гольдману теж **не позаздриш***.

Своєрідність дієслів майбутнього часу доконаного виду випрозорює їхня участь у транспозиційних процесах. Такі мовні одиниці функціують зі значенням минулого часу, що увиразнюють ужиті поряд ознакові слова у формі минулого часу, наприклад: «***Перекладуть** на іспанську – в Іспанії біда, **перекладуть** італійською – в Італії... У кількох країнах роман заборонили, навіть в наполеонівській армії*» (Гребенюк, 2018, с. 4); «*Ходив якийсь їхній, комісар чи що, перечисляв нас. То на людину **погляне**, то в свої папірці, то на людину, то в папірці...*» (Гребенюк, 2018, с. 23). Іноді дієслова майбутнього часу позначають динамічні ознаки, які передували іншим діям, вираженим теперішнім часом: «*А черга однак усе шикується: **поназбирає** кожен м'ятих купонів, та й іде в чергу по каву...*» (Гребенюк, 2018, с. 48); «***Візьме** чаю та й стоїть собі, посьорбує, на людей дивиться...*» (Гребенюк, 2018, с. 48).

Отже, дієслова майбутнього часу у своєму первинному вияві спеціалізовані на вираженні прогнозованих дій, процесів і станів, мають аналітичну форму недоконаного виду та синтетичну доконаного й недоконаного видів. Дієсловам майбутнього часу притаманна особова й числова парадигма.

2.2. Функційний потенціал способових форм дієслів у прозі В. Гребенюка

2.2.1. Спеціалізовані й транспозиційні засоби вираження умовного способу в прозових творах В. Гребенюка

Дієслова сучасної української мови виявляють найбільше категорійне розмаїття. У системі їхніх граматичних характеристик чільне місце посідає спосіб, який К. Г. Городенська вважає власне-дієслівною, самостійною, визначальною, словозмінною, семантично мотивованою категорією, що разом із часом найповніше відбиває семантико-граматичну природу цієї частини мови й реалізує ірреальний семантичний зміст [Грамматика, 2017, с. 375]. Специфіку способу вияскравлює безпосередній стосунок до кількох мовних ярусів, що становить підґрунтя його кваліфікації як міжрівневої категорійної величини [Костусяк, 2008]. Крім того, науковці звертають увагу на способів форми як засоби вираження категорії ієрархічно вищого рівня – модальності, а також поділяють їх на первинні та вторинні, зазвичай пов'язані з внутрішньограмемною транспозицією [Горпинич, 2004, с. 191; Костусяк, 2016] чи іншими лексико-граматичними класами слів, що репрезентують зовнішні міжчастиномовні синтаксичні переміщення [Костусяк, 2020, с. 26]. Заявлений перелік різновекторного студіювання категорії способу доповнено його інтерпретацією в контексті лінгводидактики [Костусяк, 2020].

Одна із способових граем – умовний спосіб дієслова. На переконання К. Г. Городенської, він «передає значення гіпотетичної дії чи гіпотетичного процесу або стану» [Грамматика, 2017, с. 385] та перебуває в опозитивних відношеннях із наказовим, спонукальним і бажальним способами, що виражають бажані дії, процеси чи стану з різним ступенем волевиявлення. Як засвідчує

картотека, укладена на основі опрацювання збірки В. Гребенюка «“Ефект Вертера” та інші новели», умовне категорійне значення притаманне дієсловам та атрибутивно маркованим мовним одиницям зі спеціальними показниками. У корпусі фактичного матеріалу речення, модельовані дієсловами умовного способу та транспонованими у вербальну площину прикметниками, кількісно обмежені, проте вони побудовані за моделлю, яку вважають спеціалізованою для вияву аналізованих способових форм. К. Г. Городенська з цього приводу зазначає: «Типовою синтаксичною конструкцією для вживання дієслів умовного способу є складнопідрядне речення з підрядною умовною частиною, у якій визначено умови виконання певної нереальної дії, настання певного нереального процесу чи набуття певного нереального стану, виражених у головній частині. Ця підрядна частина поєднана з головною за допомогою сполучників *якби, аби, коли б* та ін. й ужита переважно в препозиції щодо неї» [Граматики, 2017, с. 385]. Зазначену дослідницею закономірність простежуємо й ми в аналізованих текстах, але тільки в структурах із власне-дієслівними предикатами, наприклад: «*І ще добре, що коли сідав на воза, дорогу перехрестив і себе. Бо **якби не це – не допомогли б** тобі мої руки» (Гребенюк, 2018, с. 17); «*...**якби** сам опинився на моєму місці, то іншої **заспівав би**» (Гребенюк, 2018, с. 53). Якщо ж у предикативній позиції перебувають синтаксично транспоновані одиниці з формальним способовим модифікатором, то зазвичай підрядна частина перебуває після головної. У такому разі репрезентантом родових і числових характеристик, крім основного атрибутивного компонента, є зв'язка, наприклад: «*Який **би я був щасливий, якби хто дав мені зара'кубочок води**» (Гребенюк, 2018, с. 31). Крім складнопідрядних, К. Г. Городенська окреслює сферу вживання дієслів умовного способу безсполучниковими складними та простими ускладненими реченнями [Граматики, 2017, с. 386]. Безсполучникові синтаксичні одиниці виявляємо й ми в опрацьованих текстах: «*І що з нею **могло би статись, не опинись він у цей час в її крамниці?**» (Гребенюк, 2018, с. 67). Водночас укладений фактичний матеріал доводить розширення цих меж, що підтверджують складносурядні конструкції: «*...**відмахав би** кадилом для одної*****

сім'ї, а пожертва – як із цілого села» (Гребенюк, 2018, с. 56). Своєрідність поданої структури полягає в тому, що в ній хоч і зреалізовано сурядний зв'язок, проте, крім протиставних відношень, друга частина має супровідний наслідковий відтінок.

У сучасній лінгвістиці спірним є питання про те, яку способову граему репрезентують сполуки на зразок *інфінітив + б (би)*. В. О. Горпинич зазначає, що в таких випадках ідеться про вживання неозначеної форми дієслова в значенні умовного способу [Горпинич, 2004, с. 197]. Кардинально відрізняється висловлена з цього приводу думка К. Г. Городенської. З огляду на значеннєвий потенціал дослідниця розглядає вказані мовні одиниці як маркери: 1) спонукального способу, що «виражає таку бажану дію, яка може відбутися лише за умови, що на те є добра воля особи, до якої звертається мовець» [Граматики, 2017, с. 391]; 2) бажального способу, завдання якого – маркувати «волевиявлення мовця про бажану дію або бажаний процес чи стан, але він не спрямовує його до співрозмовника чи співрозмовників, щоб вони виконали цю дію чи реалізували потрібний стан» [Граматики, 2017, с. 391]. Наприклад: «*Хлопцям би зайти та спитати, дак ні ж – зняли батька з мішків і, як мішка, понесли до хати, положили на долівку, на духмяне сіно*» (Гребенюк, 2018, с. 16). У цьому реченні, відповідно до концепції К. Г. Городенської, виділені слова репрезентують граему спонукального способу. Натомість інфінітив разом із часткою *б* у висловленні «*Закурити б*» (Гребенюк, 2018, с. 57) ілюструє граматичне значення бажального способу. Такий самий відтінок реалізує виділені в конструкціях сполуки: «*І ліпше в цьому величезному вселенському дійстві бути – режисером. Не головним, звісно, а хоч би другим чи третім, чи навіть простим асистентом отого – Великого і Незнаного*» (Гребенюк, 2018, с. 62); «*Тільки б духу хватило*» (Гребенюк, 2018, с. 61). У першому реченні предикативно вжиті порядкові числівники поєднані з формотворчою часткою *би*, поряд із якою функціює частка *хоч*, що посилює бажальний відтінок. Своєрідність предикативної частини увиразнює пропущена у формі інфінітива зв'язка *бути*, яка функціює попереду.

Цілком погоджуючись із міркуванням К. Г. Городенської, додамо, що відповідно до шкільної програми та в адресованих учням підручниках обидва різновиди сполук *інфінитив + б (би)* – вторинні вияви значень умовного способу.

Отже, дієслова умовного способу передають гіпотетичні дії, процес чи стани й функціують переважно в складнопідрядних реченнях із підрядною частиною умови, рідше в безсполучникових і складносурядних. Окрім первинних засобів вираження умовно маркованої динамічної ознаки, засвідчені вторинні еквіваленти, зокрема інфінитиви.

2.2.2. Дієслівна вербалізація волюнтативної ознаки у творах В. Гребенюка

На вираженні динамічної ознаки з вольовим спрямуванням скерований наказовий спосіб дієслова. Визначаючи функційну специфіку висловлень, змодельованих наказовими формами, А. П. Загнітко слушно зауважує: «Призначення апелятивного висловлення полягає у спонуканні адресата до виконання дії, спрямування на зміну елементів дійсності і витворення нових елементів» [Загнітко, 1996, с. 245]. Науковці, до сфери зацікавлень яких потрапили вербальні одиниці із зазначеним функційним потенціалом, зазвичай звертають увагу на те, що їхнє спеціалізоване вживання пов'язане з комунікативними ситуаціями, у яких є мовець і співрозмовник. Досить удокладнену типологію семантичних відтінків наказового способу, доповнену ґрунтовними коментарями, запропонувала О. Л. Даскалюк. Дослідниця виділила семи 'адресованості' (адресат як головний у моделюванні волюнтативних ситуацій повинен виконати дію, що її називає адресант), 'волевиявлення' (мовець здійснює вольовий вплив на співрозмовника, який повинен внести зміни в об'єктивну дійсність), 'спонукання' (зреалізоване як спонукання адресата до дії, необхідної чи можливої на момент комунікації), 'каузації' (віддзеркалює реакцію адресата на волевиявлення адресанта), 'потенційності дії' (виражена наказовим способом динамічна ознака може бути реалізована чи не реалізована, що залежить від адресата), 'повинності' / 'необхідності' (адресат оцінює

ситуацію й вирішує, чи необхідно йому виконати озвучену мовцем дію), 'бажаності' (висловлена мовцем дія завжди бажана для нього) [Даскалюк, 2005, с. 9].

У досліджуваних текстах представлені волюнтативно марковані дієслова з різним ступенем вираження наказовості, що значною мірою залежить від особової форми дієслова. Найвищий вияв указаної ознаки простежуємо в дієсловах другої особи однини та множини та першої особи множини. Таке явище можна пояснити безпосередньою участю в комунікативному процесі одного чи кількох адресатів, які після озвучення мовцем волюнтативної дії повинні її виконати. Як засвідчує корпус фактичного матеріалу, поряд із дієсловами другої особи можуть функціювати відповідні займенники, здатні повторюватися в кількох конструкціях поспіль, наприклад: «*А що тебе не визнають, та плещуть казна-що, – ти не зважай. Ти не впадай у відчай. Просто працюй, і твоє до тебе прийде*» (Гребенюк, 2018, с. 49); «*Ти тільки не впадай у відчай. І не роби поспішних вчинків, за які доведеться розплачуватися аж надто великою ціною*» (Гребенюк, 2018, с. 49). У вираженні адресата мовлення й потенційного виконавця наказу, прохання, спонування, поради та ін. беруть участь іменники в кличному відмінку: «– *Артеме, ну скажи хоч ти!..*» (Гребенюк, 2018, с. 4); «*Вставай мерщій, лежню!*» (Гребенюк, 2018, с. 34). Іноді звертання оформлено як окреме вокативне речення, що також виявляє значення волюнтативності, оскільки спонукає когось зосередитися на висловленні мовця: «– *Геї, люди!!! Погляньте сюди!!! Погляньте сюди!!! – несамовито загорлали рубачі*» (Гребенюк, 2018, с. 14). Відтінок благання реалізують висловлення релігійного змісту, адресовані вищим силам: «*Господи, спаси і сохрани...*» (с. 34).

Іноді особа чи кілька осіб, яких мовець вважає реалізатором волюнтативної ознаки, формально не представлені: «– *Ніколи не розчаровуйся надовго*» (Гребенюк, 2018, с. 49); «*Якщо ви побачите цих негідників – негайно повідомте у найближчий орган державної влади*» (Гребенюк, 2018, с. 35) – займенник *ви* вжито в препозитивній підрядній частині, тому цілком умотивовано його немає в головній конструкції; «*“Заберіть мене, заберіть, Христа ради!” – страшно*

заволав перехожий, тож його мерцій пустили в салон» (Гребенюк, 2018, с. 68) – у наведеному реченні мовець звертається до багатьох осіб, зокрема й тих, із якими не знайомий, тому цілком закономірно немає субстантива на позначення адресатів; «**Вибірайтеся** звідси як знаєте чи зоставайтесь. Тільки он того зі шрамом на вилиці – **бійтесь**» (Гребенюк, 2018, с. 95–96) – у поданих конструкціях волюнтативна дія пов’язана з однією особою, уживання форми другої особи множини зумовлене вираженням пошанності. В аналізованих текстах В. Гребенюк поряд із літературними формами іноді використовує розмовні одиниці, що надають ситуації невимушеної комунікації: «– **Забірай** його – і **дуй** в тил, до Григорчука» (Гребенюк, 2018, с. 104).

Відсутність співвідносного займенника й іменника в кличному відмінку простежуємо в конструкціях із наказовими формами в першій особі множини, наприклад: «– Ну що ж, **мінняймося**, швидко, непомітно» (Гребенюк, 2018, с. 25). Функційна специфіка таких реченневих побудов полягає в тому, що їх моделюють мовні одиниці зі значенням динамічної ознаки, яку повинен реалізувати не тільки співрозмовник, а й сам мовець, тобто йдеться про колективне виконання дії щонайменше двома особами.

За деяких контекстуальних умов семантика волевиявлення може зазнавати нейтралізації. Найчастіше вона поступається значенню побажання. Такий функційний потенціал зреалізовано у висловленнях, що містять складений іменний присудок із дієсловною зв’язкою у формі наказового способу, наприклад: «– Добридень, зі святом **будьте кренкі!**» (Гребенюк, 2018, с. 66).

Крім проаналізованих попереду мовних одиниць, корпус фактичного матеріалу поповнили аналітичні форми, у вираженні яких беруть участь частки *хай, нехай* і дієслова третьої особи однини та множини. Порівняно зі схарактеризованими попереду наказовими формами, вони виявляють дещо іншу своєрідність: по-перше, ступінь вираження волюнтативності в цих дієсловах значно нижчий. Крім того, загальноприйнятою є думка про те, що потенційний виконавець дії зазвичай відсутній під час комунікації між особою, яка висловлює наказ, спонування, бажання, та адресатом. У такому разі

співрозмовник не причетний до виконання дії, він повинен тільки передати іншій особі чи особам інформацію про потенційну динамічну ознаку, що потребує реалізації. Зокрема, такої думки дотримується В. М. Русанівський: «Аналітичні форми наказового способу 3-ї особи однини й множини теж не передають прямої апеляції до об'єкта (об'єктів), що спонукається (спонукаються) до дії. Мовець повідомляє об'єкт звернення про те, що він хотів би, щоб хтось (або щось) виконав (виконало) на його розсуд певну дію» [Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993, с. 229]. Висловлюючи солідарність із поданими міркуваннями науковця, водночас зазначимо, що в досліджуваних текстах аналітичні форми з таким семантичним відтінком не представлені. В. Гребенюк послуговується складеними формами тільки з часткою *нехай* та семантикою побажання особам, які беруть безпосередню участь у комунікативному процесі. Отож, можемо говорити про повну нейтралізацію наказовості в таких висловленнях і наявність суто відтінку побажання, наприклад: «**Нехай тебе не огортає туга, що нібито все не так, ніде ніякого просвітку...**» (Гребенюк, 2018, с. 49); «**Нехай тебе вберігає Господь, любий татоньку**» (Гребенюк, 2018, с. 29); «**Нехай не буде злоби у ваших почуттях**» (Гребенюк, 2018 с. 53).

Конструкції з формами наказового способу зазвичай за метою висловлення спонукальні, у моделюванні їх беруть участь:

1) предикати дії, яких найбільше в корпусі досліджуваного матеріалу: «**Е ні, пиляймо разом**» (Гребенюк, 2018, с. 13);

2) локативні предикати: – «**Ви тільки мене доvezіть, не покиньте. Га?**» (Гребенюк, 2018, с. 69);

3) предикати стану: «**Тільки он того зі шрамом на вилиці – бійтєсь**» (Гребенюк, 2018, с. 95–96);

4) предикати якості: «**Будьте благословенні**» (Гребенюк, 2018, с. 54).

До низки важливих завдань належить аналіз наказових форм дієслів в аспекті міжграмемної транспозиції, що дає змогу створити узагальнену палітру способової семантики. Переміщення дієслівних та недієслівних мовних одиниць до волюнтативної сфери можна простежити тільки в контексті. Зокрема,

виразний спонукальний змін здатні реалізувати описові вирази з опорними часовими формами дієслів, наприклад: «*Однак я вас настійно прошу робити саме так*» (Гребенюк, 2018, с. 53). У поданому реченні сполука *настійно прошу робити* за змістом корелює з наказовим дієсловом *робіть*. Не спеціалізовані на вираженні спонукального значення минулі часові форми: «– *То що, Сергію Павловичу? Цейтнот! – показують на студійний годинник. – Даєм. Профі ми чи не профі? І далі протягом дня: рука на пульсі, розвиток теми. Поліція, патологоанатом, знайти того коханого, і ще раз до матері, – словом, все по повній програмі. Поїхали!*» (Гребенюк, 2018, с. 5). У поданому фрагменті лексема *поїхали*, окрім того, що не вказує на переміщення в якомусь просторі, а маркує початок дії, ще й має відтінок волевиявлення й водночас надає оповіді відтінку невимушеної комунікації.

Комунікативна ситуація також сприяє набуттю волюнтативності неозначеними формами дієслова, наприклад: «– *Ну все, **спати**. Дасть Бог день – дасть пожиток*» (Гребенюк, 2018, с. 24). Конструкції аналізованого зразка зазвичай реалізують додаткові суб'єктивні відтінки, у них рівень категоричності вищий, ніж в інших близьких за значенням формах. Такі реченнєві побудови виражають обов'язковість виконання наказів, наприклад: «– *Цей живий, тільки поранений. **Перев'язати й доправити** на допит, – почулося збоку*» (Гребенюк, 2018, с. 102).

За потреби швидко висловити спонукально марковану інформацію мовець використовує неспособові форми. У творах В. Гребенюка таку функцію реалізують самостійно вжиті іменники в кличному відмінку, часткове значення яких – указівка на заохочення, схиляння до якоїсь дії, вимогу: «– ***Курте!** Ну який ти сонько!*» (Гребенюк, 2018, с. 34); «– ***Оркестранти!** – гукнув Джеміль. Ті знов спробували кілька нот чарльстону – і раптом спинились*» (Гребенюк, 2018, с. 20).

У корпусі фактичного матеріалу засвідчені спонукально марковані речення, у яких предикат має нульовий вияв, а волюнтативний зміст реалізують безпрійменникові та прийменниково-відмінкові форми родового. У першому випадку головний акцент припадає на об'єкт, наприклад: «– *Гарячої води,*

багато!» (Гребенюк, 2018, с. 94). Прийменниково-відмінкові форми виражають локативно-об'єктне значення, наприклад: *«– Джеміль, вас до телефону!..»* (с. 18). У сфері волюнтативності з чітким вираження невідкладності виконання наказу функціують субстантиви в називному відмінку: *«Вогонь! Слава Україні! – раз у раз чулося з-посеред кіптяви й диму, аж док ворожий блокпост було взято»* (Гребенюк, 2018, с. 102). Виділений іменник слугує корелятом дієслова наказового способу *стріляйте*.

У досліджуваних текстах відтінок локативності притаманний спонукальним реченням із прислівниками, що вказують на напрям руху, наприклад: *«– Туди! – махнув ліворуч люлькою»* (Гребенюк, 2018, с. 15); *«– Вперед! Вперед!»* (Гребенюк, 2018, с. 102). Із метою заборони чогось, для вираження вимоги припинити щось робити функціює мовна одиниця *годі* як окреме непоширене речення: *«– Хлопці, ми вже переступили всяку межу! В нас і так вже новини – самі «страшилки», але такого ще не було. Годі!»* (Гребенюк, 2018, с. 3).

До недієслівних засобів вираження волюнтативності належать вигуки, ужиті в звичній для них ролі, а також за умови їхньої вербалізації, тобто синтаксичного переходу в дієслівну позицію, наприклад: *«– Геть! Геть! – загукала вся публіка й повалила з «Ластівчиного гнізда» слідом за Джемілем і юродивим»* (Гребенюк, 2018, с. 20); *«– Геть, геть звідси, клятий! – загукав Джеміль, упізнавши місцевого дурника. – Геть! – і стусанами його»* (Гребенюк, 2018, с. 20); *«А опісля підійшов до мене й каже: “А ти хто? Гнат Христюк? Не числишся. Бери свиту й гайда до жінки вечеряти”»* (с. 23).

У творах Є. Гребенюка трапляються структури з нівеляцією спонукального значення, що слугує передумовою переміщення наказових форм до інших граматичних зон. У сферу категорії часу спрямовані лексеми з формальними показниками наказового способу (другої особи однини) й узагальнено-особовим значенням, наприклад: *«Темно хоч око **виколи**»* (Гребенюк, 2018, с. 48); *«А от вуха тепер хоч **затуляй**...»* (Гребенюк, 2018, с. 48). Такі структури мають супровідне оцінне значення. Виголошуючи їх, адресант не спонукає адресата

до виконання якоїсь дії, а спроектовує її на себе. Аналізовані форми посилюють експресивність висловлення, слугують натяком на недоцільність, недоречність чогось, нав'язування якоїсь дії й реалізують відтінок іронії: *«Шо – знов цензуру подавай?! А демократія, а свобода слова?!»* (Гребенюк, 2018, с. 5). Конструкція з виділеним дієсловом вирізняється й певним інтонаційно-модальним оформленням. Хоч її завершує знак питання разом зі знаком оклику, проте питальна інтонація не свідчить про те, що мовець адресує комусь запитання. Він радше очікує емоційної реакції від співрозмовника, тому такі структури тяжіють до групи риторичних.

Іноді дієслова наказового способу мають здатність транспонуватися до сфери умовного. У такому разі спонукальний зміст зазнає повної нейтралізації, натомість з'являється семантика ірреальної дії як своєрідної умови реалізації іншої дії, пор.: *«І що з нею могло би статись, не опинись він у цей час в її крамниці?»* (Гребенюк, 2018, с. 67) та *І що з нею могло би статись, якби він не опинися б у цей час в її крамниці?*

Отже, волюнтативно марковані дієслова мають різний ступінь вираження наказовості. Найвищий вияв указаної ознаки притаманний лексемам другої особи однини та множини та першої особи множини. Поряд із цими формами засвідчені іменники в кличному відмінку на позначення адресата мовлення – потенційного виконавця дії. Корпус фактичного матеріалу структурують аналітичні форми, у вираженні яких бере участь частка *нехай* і дієслова третьої особи однини та множини. Ступінь вираження волюнтативності в них значно нижчий, ніж у синтетичних формах. Репрезентація узагальненого наказового змісту пов'язана з іншими дієслівними та недієслівними формами, що виявляють транспозиційні ознаки.

Висновки до розділу 2

У збірці В. Гребенюка «“Ефект Вертера” та інші новели» темпоральне вираження динамічних ознак пов'язане з теперішніми, минулими, зокрема й давноминулими, і майбутніми часовими формами. Окрім закріплених за ними

прямих значень, аналізовані мовні одиниці зрідка виражають узагальнені семантичні відтінки, що дає змогу кваліфікувати модельовані ними конструкції як узагальнено-особові. В укладеній картотеці фактичного матеріалу невелику групу структурують маркери дій, процесів і станів, які виявляють стосунок до міжграмемних переміщень. З-поміж усіх проаналізованих найбільш причетні до внутрішньої транспозиції форми майбутнього часу з указівкою на минулі та теперішні дії.

У прозових творах В. Гребенюка категорійне значення умовного способу пов'язане зі спеціалізованими на цій функції аналітичними одиницями, структурованими часткою *б (би)*, що супроводжує дієслова з формальними показниками минулого часу, а також родовими та числовими ознаками. Стосунок до умовного способу виявляють прикметники, які перебувають у предикативній позиції й реалізують указане категорійне значення за допомогою дієслівної зв'язки та службового компонента. Сфера вживання обох різновидів одиниць – переважно складнопідрядні конструкції, периферію становлять безсполучникові й складносурядні речення. Зі значенням умовного способу іноді функціують позбавлені цієї категорії інфінітиви, які, потрапивши в не звичні для них контекстуальні умови, набувають відтінку спонування чи бажання.

Функціювання дієслів наказового способу пов'язане із ситуаціями, що передбачають наявність мовця й адресата, який часто є виконавцем дії. За деяких контекстуальних умов семантика волевиявлення зазнає нейтралізації й набуває відтінку побажання. Конструкції з формами наказового способу завжди за метою висловлення спонукальні. У їхньому моделюванні беруть участь предикати дії як найбільша група мовних одиниць, локативні предикати, предикати стану та якості.

РОЗДІЛ 3

ЧАСОВІ ТА СПОСОБОВІ ОЗНАКИ ДІЄСЛІВ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

3.1. Опанування часових ознак дієслів у ЗЗСО

Під час опанування теоретичного матеріалу про час дієслова важливо зосередити увагу не тільки на його морфологічних характеристиках, а й на орфографії, зокрема на особових формах теперішнього й майбутнього часів та родових і числових параметрах минулого часу. У такий спосіб учні матимуть нагоду вивчити значення та умови вживання дієслів у різних часах, а також правильно їх записувати. Опанування часу дієслова передбачено програмою з української мови для 7 класу, відповідно до чого в підручнику запропоновано теоретичний матеріал і вправи. В укладеній Н. Голуб та О. Горошкіною «Модельній навчальній програмі “Українська мова. 7–9 класи” для закладів загальної середньої освіти» вивчення часу дієслова має відбуватися в контексті змінюваності [Голуб, Горошкіна, 2023]. Автори програми, окреслюючи зміст навчального предмета, визначили такі теми: «Часи дієслова. Минулий час. Змінювання дієслів у минулому часі». «Теперішній час. Особливості змінювання». «Майбутній час. Проста і складена форми. Особливості змінювання» [Голуб, Горошкіна, 2023]. Як відомо, опорні знання про дієслово школярі отримали в попередніх класах, тому під час пояснення матеріалу вчитель повинен орієнтуватися на засвоєну раніше базову інформацію. Із метою актуалізації знань доречно звернутися до підручника, у якому запропоновано низку завдань, скерованих на набуття окреслених у програмі компетентностей. Зокрема, визначаючи очікувані результати навчання, Н. Голуб та О. Горошкіна першим пунктом записали: «Творчо використовує виражальні можливості дієслова, виявляючи художньо-образне, асоціативне мислення» [Голуб, Горошкіна, 2023]. На нашу думку, цілком аргументовано § 7 «Часи дієслів. Минулий час. Змінювання дієслів у минулому часі» розпочато завданням, у якому запропоновано обрати дієслова, що характеризують сьогоднішній день учня, а наприкінці уроку чи дня переконатися, чи здійснилися плани. Серед

запропонованих дієслів подано ті, що формують дві протилежні групи: на позначення байдикування, бездіяльності і з указівкою на працелюбність, виявлення ініціативи бути корисним комусь та ін. [Голуб, Горошкіна, 2023, с. 27]. Поза сумнівом, така вправа відіграє ще й важливу виховну роль. Далі запропоновано теоретичний матеріал, у якому подано дефініції понять *час дієслова, минулий час, теперішній час, майбутній час*. На формування мовно-естетичної компетентності, вироблення мовленнєвої культури й водночас опанування матеріалу про минулий час і дієслова, позбавлені часової ознаки, скеровані вправи про минуле, звичаї й символи нашого народу [Голуб, Горошкіна, 2023, с. 28–30]. Усе це відповідає підзаголовку аналізованого параграфу «З любов'ю до свого народу».

Опануванню часових форм присвячені § 8 «Теперішній час. Особливості змінювання», завдання якого об'єднані тематикою «Долаємо труднощі» [Голуб, Горошкіна, 2023, с. 31–34] і § 9 «Майбутній час. Проста і складена форми. Особливості змінювання» із додатковою назвою «Мріяти – це рухатися вперед!» [Голуб, Горошкіна, 2023, с. 34–38]. Із підручника школярі дізнаються, що дієслова теперішнього часу мають тільки недоконаний вид, змінюються за особами й числами й утворюються від основи неозначеної форми за допомогою особових закінчень. Позитивно, що автори запропонували таблицю, у якій подано змінювання дієслів першої та другої дієвідмін за особами [Голуб, Горошкіна, 2023, с. 32]. За такою аналогією школярі зможуть вживати правильні закінчення в інших дієсловах. Не менш вагомою є інформація про чергування приголосних і запропонована далі вправа, виконавши яку учні набудуть необхідних практичних навичок. Елементи проблемного навчання передбачає § 9, розпочатий бесідою. На нашу думку, здобувачам освіти буде легко відповісти на поставлені в підручнику питання, адже вони скеровані на систематизацію знань про час дієслова загалом і ґрунтуються на інформації, яку учні опанували на попередніх заняттях [Голуб, Горошкіна, 2023, с. 34–35]. Імпонує нам і три варіанти домашнього завдання до кожної із зазначених тем, усі чи два з них творчі.

Акцентуючи увагу на методах навчання української мови в основній школі, О. А. Кучерук стверджує: «Сучасний стиль навчання – це залучення школярів до нелінійного пізнання, у якому є місце морфологічним перетворенням, сумнівам, переживанням, метафоричності образів» [Кучерук, 2011, с. 90]. Позитивно оцінюючи висловлені міркування дослідниці, додамо, що, укладаючи завдання, учитель повинен керуватися принципом *від простішого до складнішого*. Крім того, необхідно взяти до уваги й важливість розвитку мислення школярів, чому сприятимуть різні форми й способи розвивальної діяльності. Керуючись такими пріоритетами, учитель може запропонувати речення, у яких потрібно знайти дієслова, визначити час, з'ясувати особливість написання особового закінчення (у теперішньому й майбутньому часах), творення родових минулих форм. Для цього доречно скористатися реченнями, які формують укладений корпус фактичного матеріалу.

«Тихо в післяобідній штиль опустилася шлюпка й піша в недалекі води» (Гребенюк, 2018, с. 125). *«Вовчиця встала і гучно й пронизливо зави-и-ила. Невдовзі десь ген із лісу почулося інше виття. Тоді вона взяла одне вовченя зубами за загривок і, вийшовши повз хазяїна, зникла в гущавині»* (Гребенюк, 2018, с. 100). *«Виявила Тетяна, що має й деякий нахил до мов: швидко вивчала. Іспанську, ба навіть місцевою, каталонською децю сказати могла»* (Гребенюк, 2018, с. 125) – у цьому реченні здобувачі освіти повинні помітити дієслово *сказати*, яке не має часових ознак. Принагідно можна запропонувати школярам утворити форми минулого часу однини всіх родів і множини. Крім того, важливо наголосити учням на складеному дієслівному присудку *могла сказати*, передусім на допоміжному слові *могла*, яке є носієм граматичних характеристик, зокрема минулого часу однини жіночого роду; це скеровуватиме на дотримання принципу повторення й системності знань. *«Над донецьким степом запанувала тиша»* (Гребенюк, 2018, с. 111). *«Всюди бує південна весна...»* (Гребенюк, 2018, с. 117). *«І вечір настає, і невідомо якою ніч буде»* (Гребенюк, 2018, с. 100). *«Храм справді зводиться хутко. Ось підмурівки закладено, а ось і стіни женуться вгору, ось уже й маківка сяє на весь окіл, і дзвін розлягається ген-ген рівним степом»*

(Гребенюк, 2018, с. 60) – у дієслові *розляга...ться* можна пропустити літеру *є* й сконцентрувати увагу учнів на тому, що написання закінчення залежить від дієвідміни дієслова.

Для закріплення знань про написання особових закінчень доречно запропонувати здобувачам освіти завдання, у якому від поданих у третій особі множини дієслів потрібно утворити форми другої особи однини й множини. У такому разі варто зацентувати на тому, що дієслова в множині не тільки виражають дію кількох осіб, а й можуть стосуватися однієї людини, реалізуючи відтінок пошанності.

Працюють, донатять, шанують, вчать, перемагають, бурмотять, благословляють, визволяють, боронять, дякують, борються, допомагають, цікавляться.

Розвиткові зв'язного мовлення, закріпленню знань й набуттю практичних умінь сприятимуть творчі завдання. Наприклад, на уроці можна запропонувати школярам скласти три речення з дієсловами минулого, теперішнього й майбутнього часу про прочитану книгу, родинні традиції та ін.

Останнім часом науковці звертають увагу на перевагах нетрадиційного навчання. Погоджуємося зі слухними міркуваннями, які висловили з цього приводу І. А. Кучеренко та М.І. Пентилюк: «Відповідно до освітніх вимог необхідно осучаснювати технології навчання, змінювати традиційні межі сучасного уроку української мови, оновлювати процес його проведення, посилювати змістову місткість, модернізувати структуру» [Кучеренко, Пентилюк, 2022, с. 136]. Далі науковці продовжують: «Нестандартний урок – це навчальне заняття, що має нетрадиційну, гнучку будову, своєрідно спроектовані структурні етапи й оригінальний інноваційний лінгводидактичний інструментарій (методи, прийоми, форми навчання). Можливості нетрадиційних уроків значні: вони є засобом активізації й формування пізнавальної діяльності учнів у процесі навчальної роботи, одним із способів стимулювання й розвитку інтересу до навчання. Водночас вони мають реалізовувати навчальні, розвивальні й виховні завдання, які ставляться перед учнем на всіх без винятку уроках»

[Кучеренко, Пентилюк, 2022, с. 136]. До нестандартних уроків зараховують урок-гру, який «може бути проведено з метою узагальнення, систематизації і повторення знань, умінь та навичок. Аналізовані навчальні заняття створюють атмосферу колективної дії, дають учневі змогу самоутвердитися, самовиразитися і самореалізовуватися у мінісоціумі, виховують уміння співпрацювати, допомагають розкривати індивідуальні здібності, активізують їхню пізнавальну діяльність, сприяють розвитку комунікативної компетентності, оскільки охоплюють усі її складники і передбачають комплексний розвиток основних компетентностей (мовленнєвої, мовної, власне комунікативної, соціокультурної, діяльнісної). Урок-гра викликає позитивні емоції в учнів, налаштовує їх на активну навчально-пізнавальну діяльність, збуджує інтерес до навчання, сприяє розвитку образного, абстрактного, креативного мислення і мовлення» [Кучеренко, Пентилюк, 2022, с. 151]. Керуючись настановами науковців, запропонуємо фрагменти уроку-гри, які можна використати під час рефлексії з опанування часових форм дієслів.

Для початку потрібно сформулювати журі, куди, крім учителя, може входити двоє учнів, які за пов'язані з часом дієслова теми отримали найбільшу кількість балів. Потім необхідно поділити учнів класу на команди, оголосити мету уроку, ознайомити з очікуваними результатами та критеріями оцінювання, що стимулюватиме школярів до активної участі в грі. Далі вчитель має повідомити умови виконання першого завдання. Наприклад, почергово за вибором команди виходить по одному учаснику, який обирає теоретичне питання, упродовж хвилини команда обговорює відповідь, потім її виголошує один представник. Питання можна написати на картках і розкласти на столі вчителя, зробити таблицю з кишеньками й покласти в них картки, вирізати ромашку й на кожній пелюстці написати питання. Засвоєнню матеріалу сприятимуть проблемні питання, що спонукатимуть школярів до висловлення власних міркувань і до міжособистісної комунікації. У такому разі вчитель повинен коригувати відповіді здобувачів освіти й сприяти тому, аби учні вміли аргументувати свою думку й добирати ілюстративний матеріал на підтвердження теоретичних

положень. Цьому сприятимуть і дискусії, скеровані не тільки на поглиблення знань, а й на набуття навичок наукового спілкування. Наведемо приклади запитань, які може поставити вчитель школярам: 1. Дієслова теперішнього часу позначають тільки ту дію, яка відбувається в момент мовлення? 2. Чи правильним є твердження: неозначена форма дієслова має теперішній час? Аргументуйте свою відповідь. 3. Чи можуть дієслова теперішнього часу позначати минулі й майбутні дії? Доведіть свої міркування. 4. Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що дієслова майбутнього часу мають тільки недоконаний вид, бо дія поки не відбулася в реальній дійсності й перебуває тільки в уяві мовця? Чому? 5. Чи можуть дієслова минулого часу функціювати в значенні інших часових форм? Наведіть приклади. 6. Чи правильною є теза: усі часові форми дієслів змінюються за особами й мають рід?

Перемогу отримає команда, яка відповіла правильно на більшу кількість питань, навела доречні аргументи й правильний ілюстративний матеріал.

На другому етапі команди ставлять по три дотичних до проблематики вивченого матеріалу питання одна одній. Після обговорення один із учасників дає відповідь.

Третій етап може бути творчим. Наприклад, здобувачі освіти повинні скласти діалог, розіграти сценку та ін., використовуючи дієслова відповідного часу. Інша команда стежить, аби до висловлень не потрапили інші часові форми або ті, що не мають часу, а також за дотриманням норм культур мовлення.

Формуванню необхідних компетентностей, зокрема й орфографічних, сприятиме низка тестових завдань, які школярі можуть виконувати вдома, у класі на картках, що забезпечить індивідуальних підхід до кожного учня (див. Додаток 1).

На завершальному етапі вчитель разом з учнями підбиває підсумки. Виграє команда, яка набрала найбільше балів. З огляду на активність та правильні відповіді вчитель оцінює здобувачів освіти.

Отже, опанування часу дієслова пов'язане з вивченням морфології, зокрема дієслова як частини мови. Важливо розглядати часові форми в контексті інших

категорій, зокрема виду, особи, числа й роду, адже школярі допускають помилки, приписуючи значення особи дієсловам минулого часу й значення роду теперішнім і майбутнім формам. Не меншої ваги мають практичні завдання, укладені за принципом *від простішого до складнішого*. Розвиткові зв'язного мовлення, зокрема й наукового, сприятимуть усні відповіді на дискусійні завдання, складання діалогів, написання коротких творів. Не менш продуктивним є залучення форм нетрадиційних уроків, зокрема уроку-гри, що дасть змогу перевірити рівень засвоєння матеріалу й навчатиме здобувачів освіти працювати в команді.

3.2. Спосіб дієслова: методичні рекомендації

Відповідно до програми [Голуб, Горошкіна, 2023] здобувачі освіти сьомого класу опановують спосіб дієслова. Уточнимо, що концепція, якої дотримуємося в магістерській роботі, дещо відрізняється від шкільної. Ідеться про кількість граматичних значень категорії способу: у другому розділі ми схарактеризували умовний і наказовий способи, натомість у шкільному курсі виділяють дійсний, умовний і наказовий способи. Проте, на нашу думку, відсутність інформації про дійсний спосіб не свідчить про неповноту опису способової парадигми, оскільки в п. 2.1 досить докладно проаналізовано часові характеристики дієслів, які традиційно приписують дійсному способу. Принагідно додамо, що в підручнику з української мови зазначеній категорії присвячено § 6 «Способи дієслів. Дійсний спосіб» [Голуб, Горошкіна, 2024, с. 24–26], § 11 «Наказовий спосіб. Особливості творення» [Голуб, Горошкіна, 2024, с. 42–45], § 12 «Умовний спосіб. Особливості творення» [Голуб, Горошкіна, 2024, с. 45–48]. Непослідовність розміщення матеріалу про всі способові форми дієслів (§ 6, а далі § 11 і § 12), на наше переконання, є доказом того, що виділення дійсного способу має дещо суперечливий характер. Оскільки лінгводидактичну інтерпретацію часових форм, які розглядають у межах дійсного способу, ми ґрунтовно схарактеризували в попередньому пункті, то далі докладніше

зупинимось на особливостях подання теоретичного матеріалу й практичних завданнях, що стосуються наказового та умовного способів.

§ 11 «Наказовий спосіб. Особливості творення» відповідно до традиції підручника розпочато завданнями сформулювати цілі уроку, прочитати «дієслова дня», пояснити їхнє значення й виписати ті, що наповнюють день школяра [Голуб, Горошкіна, 2024, с. 42]. Умотивованими, на нашу думку, є питання, які спонукають здобувачів освіти пригадати матеріал, що вони вивчали в попередніх класах. Завдяки кольоровому виділенню впадає у вічі коротка інформація про морфологічні ознаки дієслів наказового способу, зокрема про особову парадигму цих форм та просту й складену (описову) форму їхнього вираження [Голуб, Горошкіна, 2024, с. 43]. Цікавими видаються й вправи, які не тільки передбачають визначення категорійних ознак дієслів наказового способу, а й спонукають до роздумів, висловлення власної думки щодо цінності мови, цінності порад та ін. Важливою вважаємо рубрику «Спілкуймося українською правильно», де зазначено літературні форми та їхні варіанти, які трапляються в усному мовленні й не відповідають чинним нормам [Голуб, Горошкіна, 2024, с. 44].

Схожу структуру має й параграф, присвячений дієсловам умовного способу. Позитивно, що Н. Голуб та О. Горошкіна в адресованому семикласникам підручнику подали таблицю, у якій систематизовано теоретичний матеріал, зокрема наголошено на загальному значенні умовних форм, особливостях їхнього творення та системі формальних показників (суфіксів, закінчень і часток) [Голуб, Горошкіна, 2024, с. 46]. Цікавими й скерованими на формування необхідних компетентностей є вправи.

Крім того, імponує наявність у межах обох параграфів трьох варіантів домашнього завдання, у такому разі кожен учень зможе собі обрати те, що йому найбільше імponує. Позитивно оцінюючи запропонований у підручнику теоретичний і практичний матеріал, доповнимо його деякими завданнями, а також зацентруємо увагу на методах, що сприятимуть набуттю школярами необхідних компетентностей.

Як слушно наголошує О. А. Кучерук, метод – це «спосіб досягнення навчальної мети, що передбачає єдність навчальної діяльності вчителя й діяльності учіння школярів» [Кучерук 2011, с. 67]. Продуктивному опануванню матеріалу про наказовий та умовний способи дієслів сприятиме використання активно застосовуваних у навчальному процесі методів спостереження й аналізу мовних одиниць, а також методу вправ. Відповідно до першого методу школярі самостійно вивчають головні теоретичні положення теми з підручника. Така форма роботи не викличе труднощів, оскільки основні знання про наказовий та умовний способи дієслова здобувачі освіти вже мають. Н. М. Костусяк пропонує «подати теоретичний матеріал у формі презентацій. У такий спосіб доречно прояснювати особову парадигму дієслів наказового способу, пригадати змінювання за особами форм теперішнього та майбутнього часів. Використання проєктора дасть змогу ефективніше використати час й керувати навчальним процесом. Презентаційні слайди, що прийшли на зміну актуальним упродовж тривалого часу таблицям, яскравіші, оригінальніші, а тому сприятимуть зацікавленню дітей, а отже, впливатимуть на результативність роботи» [Костусяк, 2020, с. 29].

Окрім спостереження, можна скористатися технологією інтерактивного особистісно орієнтованого навчання «мозковий штурм», зорієнтованого «на розвиток природніх здібностей учня, формування в нього стійкого інтересу до здобуття нових знань, активізацію його пізнавальної діяльності й умотивованості» [Кричун, 2023, с. 93]. На переконання Л. П. Кричун, «суть методики «мозкового штурму» полягає в тому, що окреслюється проблема, формулювання якої записується на дошці чи на папері, і кожен учасник висловлює власне бачення її розв'язання. При цьому пропозиції учасників процесу не обговорюються, а також діє закон, що під час так званого «штурмування» неправильних відповідей немає» [Кричун, 2023, с. 94]. Розпочинаючи ознайомлення з теоретичним матеріалом уроку, тема якого «Наказовий спосіб. Особливості творення», учитель може написати на дошці дієслова *привітайся, виконуймо, працюйте, хай прочитає, нехай вивчать*. Після

цього формулює проблему: яке узагальнене значення мають ці слова і які морфологічні ознаки їм притаманні. Поданим мовним одиницям притаманне узагальнене значення наказу, спонукання до дії. Крім того, учні на попередніх уроках розглядали морфологічні ознаки часових форм, тому буде нескладно спроектувати притаманні їм граматичні характеристики на дієслова наказового способу. Використання «мозкового штурму» й отриманих раніше знань слугуватиме підґрунтям для висунення тези про змінюваність наказових дієслів за особами. Сподіваємо, що хтось із школярів укаже на відсутність форми першої особи однини. Під час обговорення школярі помітять, що зазначеним словам притаманні однина й множина. Можливо, хтось із здобувачів освіти висловить помилкове припущення про наявність в аналізованих мовних одиницях роду. У такому разі доречно нагадати критерії, які дають змогу перевірити змінюваність за родами. Підставляючи займенники третьої особи однини (*він, вона, воно*), школярі побачать, що дієслівна форма не зазнає змін, отже дієслова наказового способу не мають роду. Наприкінці вчитель підсумує спостереження здобувачів освіти.

«Мозковим штурмом» можна скористатися під час вивчення дієслів умовного способу. Записавши лексеми *обрав би, обрала б, обрало б, обрали б*, учитель повинен сформулювати проблему: яке загальне значення й морфологічні ознаки притаманні цим мовним одиницям. Доречно порадити школярам скласти речення з поданим дієсловом, це допоможе окреслити семантику умовних форм як таких, що вказують на можливу чи бажану дію. Оскільки запропоновані форми близькі до дієслів минулого часу, то здобувачам освіти не важко дійти висновку про змінюваність їх за числами, а в однині за родами. Таку форму роботи вважаємо не тільки продуктивною, а й цікавою. Цілком обґрунтованою й переконливою вважаємо висловлену з цього приводу думку Л. П. Кричун: «На уроках, де застосовується така методика роботи, пануватиме співробітництво й активність, адже учні не будуть переживати, що скажуть щось не те, неправильне. Вони, навпаки, прагнутимуть висловлюватися, аби взяти участь в обговоренні проблеми, оскільки діти здебільшого активні та жваві, що

можна цілком ефективно використати на уроках для опрацювання нового матеріалу й вироблення окремих компетентностей. Тому технологія “мозкового штурму” є не лише частиною інтерактивної методики навчання, а й шляхом до формування успішної особистості» [Кричун, 2023, с. 97].

Після опанування теоретичного матеріалу потрібно скористатися методом вправ, скерованих на формування морфологічних, орфографічних та культуромовних компетентностей. Окрім запропонованих у підручнику, учитель може запропонувати школярам інші завдання, зокрема й самостійно укладені. Відповідно до принципу *від простішого до складнішого* можна записати речення, у яких виділити дієслова наказового способу, визначити їхню форму (синтетична чи аналітична) і морфологічні ознаки.

«Ти тільки не впадай у відчай. І не роби поспішних вчинків...» (Гребенюк, 2018, с. 49). *«– Артеме, ну скажи хоч ти!..»* (Гребенюк, 2018, с. 4); *«Вставай мерщій, лежню!»* (Гребенюк, 2018, с. 34). *«– Геї, люди!!! Погляньте сюди!!! Погляньте сюди!!!»* (Гребенюк, 2018, с. 14). *«– Ніколи не розчаровуйся надовго»* (Гребенюк, 2018, с. 49). *«– Ну що ж, міняймося, швидко, непомітно»* (Гребенюк, 2018, с. 25).

Нам імпонує завдання, запропоноване Н. М. Костусяк у статті «Лінгводидактичні й компетентісно орієнтовані засади вивчення дієслівної категорії способу у ЗВО та ЗЗСО». Дослідниця зазначає: «Розширенню знань й удосконаленню практичних умінь сприятиме таке завдання: від інфінітива *дути* утворити всі можливі особово-числові форми наказового способу: я –; ти *дуй, дми*; він (вона, воно) *хай (нехай) дує, дме*; ми *дуймо, дмімо*; ви *дуйте, дміть*; вони *хай (нехай) дують, дмуть*. Схарактеризувавши подане дієслово, учні дійдуть висновку, що деякі наказові форми здатні мати паралельні, стилістично не обмежені форми» [Костусяк, 2020, с. 30].

Для набуття навичок практичного застосування знань можна запропонувати речення з умовними формами, які потрібно схарактеризувати з огляду на їхні морфологічні ознаки (число, рід), а також визначити формальні показники цих дієслів (суфікси й частки).

«Якби сам опинився на моєму місці, то іншої заспівав би» (Гребенюк, 2018, с. 53). *«Який би я був щасливий, якби хто дав мені зара 'кубочок води»* (Гребенюк, 2018, с. 31) – принагідно треба зацентувати увагу на розмовній формі *зара* й запитати, чи знають учні значення субстантива *кубочок*.

Продуктивними вважаємо творчі завдання. Наприклад, школярі можуть скласти діалог, у якому повинні використати наказові та умовні форми дієслів.

Формуванню культуромовної, морфологічної та орфографічної компетентностей сприятимуть тестові завдання (див. Додаток 2).

На завершальному етапі уроку доречно підбити підсумки, зокрема узагальнити інформацію про дієслова наказового способу та їхні морфологічні ознаки, зацентувати на формах, що перебувають поза системою літературних, оцінити здобувачів освіти, а також повідомити домашнє завдання.

Отже, опанування способових форм забезпечить ознайомлення здобувачів освіти з поданим у підручнику теоретичним матеріалом, поясненням учителя з використанням презентацій, методу «мозковий штурм» та ін. Закріпленню знань сприятиме виконання практичних завдань, пов'язаних із виділенням способових форм дієслів у реченні та визначенням їхніх морфологічних характеристик, а також розв'язанням тестів, творчими завданнями.

Висновки до розділу 3

Опанування часових і способових ознак дієслів має відбуватися в контексті інших категорій, у поєднанні з чинними орфографічними нормами та нормами культури спілкування. Продуктивному опануванню матеріалу сприятиме використання активно застосовуваних у навчальному процесі методів спостереження, аналізу мовних одиниць, технології інтерактивного особистісно орієнтованого навчання «мозковий штурм», методу вправ, скерованого на формування морфологічних, орфографічних та культуромовних компетентностей. На активізацію й формування пізнавальної діяльності школярів скеровані різні уроки, зокрема й нестандартні, спільна мета яких – реалізація навчальних, розвивальних та виховних завдань. Формуванню

необхідних компетентностей, зокрема й орфографічних, сприятиме низка тестових завдань, які школярі можуть виконувати вдома.

ВИСНОВКИ

У сфері категорійної специфіки дієслова перебувають взаємопов'язані категорії часу та способу. Граматична своєрідність категорії часу як складника узагальненого поняття темпоральності полягає в її словозмінному характері, репрезентації реального чи ірреального узагальненого значення й триграмемній структурі. Категорія часу самостійна й невідпорядкована іншим категорійним величинам, тобто не входить до способової парадигми. Формальне вираження часу пов'язане з флексіями, які водночас є засобами репрезентації особи й числа, у минулому часі – суфіксами й закінченнями, що водночас маркують рід і число.

Різновекторність вивчення дієслівної категорії способу в українському мовознавстві віддзеркалює її аналіз у площині модальності, комунікативної зорієнтованості, ірреальності, зреалізованої в поняттях можливості, бажаності, необхідності та ін., а також формальної своєрідності. Словозмінна категорія способу має двограмемну структуру (умовний і наказовий способи), відповідно до шкільної програми – триграмемну (дійсний, умовний і наказовий способи).

Центр часової парадигми становить теперішній час, що охоплює значення власне-теперішнього (позначає дії, процеси й стани, які майже не виходять за межі моменту мовлення) і розширеного теперішнього (дії, процеси та стани хоч і стосуються моменту мовлення, проте перебувають і поза його межами). У творах В. Гребенюка дієслова першого різновиду позначають фізичні та локативні дії, процеси, стани й мовленнєву діяльність. Часто їх супроводжують темпоральні прислівникові конкретизатори. Серед дієслів невластиво-теперішнього часу засвідчені форми, що репрезентують розширений теперішній час (зазвичай зі значенням звичності, традиційності виконання певних дій, стилю життя героїв) і постійний теперішній час (пов'язаний із вираженням узагальненої дії як колективного досвіду).

У корпусі фактичного матеріалу домінують дієслова минулого часу недоконаного й доконаного виду. Недоконані форми переважно позначають минулі тривалі чи повторювані дії, процеси, стани. Функціонування поряд кількох

недоконаних дієслівних форм моделюють дії, що за значенням тяжіють до теперішніх. Дієслова минулого часу доконаного виду вказують на результат конкретної дії почасти із супровідним кількісним відтінком, на локативну дію, мовленнєво-спонукальну діяльність, стан і фізіологічні процеси особи. За вторинного функціонування минулі форми, потрапляючи у відповідні контексти та вживаючись із супровідними модифікаторами, здатні позначати майбутні дії. Фрагментарним у творах В. Гребенюка є вживання давноминулих форм, своєрідність яких увиразнює родова невідповідність допоміжного й основного дієслова, що надає висловленню розмовності.

В укладеній картотеці засвідчені дієслова майбутнього часу зі значенням потенційно-нерезультативних і потенційно-результативних дій, процесів і станів, а також їхні граматичні еквіваленти – транспоновані у вербальну площину ступеньовані прикметники й прислівники. Значну частину власне-дієслів становлять особові форми, рідше в цій сфері засвідчені узагальнено-особові мовні одиниці. Про функційну багатогранність дієслів майбутнього часу свідчить їхня участь у транспозиційних процесах. Ідеться про позначення минулих дій і тих, що збігаються з моментом мовлення.

У категорійному розмаїтті дієслів чільне місце посідає власне-дієслівна, самостійна категорія способу. До способових граматичних значень належить умовний спосіб, виражений дієсловами та предикативно вжитими прикметниками й порядковими числівниками, поєднаними з частками *б*, *би*. У сфері умовного способу засвідчені вторинні маркери, зокрема супроводжувані вказаними частками інфінітиви зі спонукальним чи бажальним зазначеними.

У творах В. Гребенюка на вираженні динамічної ознаки з вольовим спрямуванням спеціалізовані дієслова наказового способу, серед яких трапляються й розмовні. Крім них, спонукальне значення притаманне іменникам у кличному відмінку, оформленим як вокативні реченням. Своєрідність вживання аналітичних наказових форм увиразнює наявність тільки частки *нехай* і дієслів, що реалізують семантику побажання особам, які беруть безпосередню участь

у комунікативному процесі. У такому разі відбувається повна нейтралізація наказовості.

У сфері вираження волюнтативної ознаки засвідчені вторинні виражальні засоби. Серед них представлені часові форми, що надають оповіді невимушеної комунікації, інфінітиви зі значенням категоричності, обов'язковості виконання наказу, а також неспособові форми. Таку функцію реалізують самостійно вжиті іменники в кличному відмінку, часткове значення яких – указівка на заохочення, схилення до якоїсь дії, а також безприйменникові та прийменниково-відмінкові форми родового, субстантиви в називному відмінку, прислівники з указівкою на напрям руху, заборону чогось, припинення якоїсь дії, вигуки.

У творах Є. Гребенюка представлені структури, у яких відбулася нівеляція спонукального значення. За функційними параметрами такі мовні одиниці тяжіють до часових форм, вони мають супровідне оцінне значення, іноді посилюють експресивність висловлення. Дієслова наказового способу здатні слугувати функційними еквівалентами умовного способу, що відбувається в разі повної нейтралізації спонукального змісту.

Теоретичний матеріал роботи й укладена картотека фактичного матеріалу мають перспективу використання в ЗЗСО. Час і спосіб дієслова здобувачі освіти вивчають на уроках української мови в сьомому класі. Важливу роль у продуктивному засвоєнні теорії про вказані категорійні одиниці й набуттю необхідних компетентностей відіграє вдало укладений шкільний підручник, значна частина завдань якого скерована на формування мовно-естетичної компетентності школярів, розвиток їхнього мислення, вироблення мовленнєвої культури та ін. Сповідуванню вказаних пріоритетів відповідає й низка завдань, укладених на основі творів В. Гребенюка. Зокрема, здобувачам освіти запропоновано речення, у яких потрібно виділити дієслова відповідного часу чи способу, з'ясувати інші їхні морфологічні ознаки; від поданих дієслів утворити особові форми, пояснити написання закінчень. На розвиток зв'язного мовлення, закріплення знань й набуття практичних умінь скеровані творчі завдання. Важливу роль у навчальній діяльності школярів відіграють нестандартні уроки,

зокрема урок-гра, «мозковий штурм», дискусії, що навчатимуть здобувачів освіти працювати в команді. Формуванню культуромовної, морфологічної та орфографічної компетентностей сприятимуть тестові завдання.

Перспективу дослідження становить опис дібраних із творів інших волинських письменників первинних і вторинних засобів вираження граматичних значень категорій часу та способу, зокрема й тих, що засвідчують ознаки міжчастиномовного й міжграмемного переходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барчук, 2011: Барчук В. Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 64–76.
2. Барчук, 2011а: Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис : монографія. Івано-Франківськ : Сімик, 2011. 416 с.
3. Барчук, 2011б: Барчук В. Формальна і функціонально-семантична співвіднесеність категорій часу і способу. *Українська мова*. 2011. № 4. С. 77–84.
4. Безпояско, Городенська, Русанівський, 1993: Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : підручник. Київ : Либідь, 1993. 334 с.
5. Бондар, 1991: Бондар О. І. Морфологічні засоби вираження таксису. *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 51–55.
6. Бондар, 2000: Бондар О. І. Вживання форм теперішнього часу у функції транспозиції для вираження зони минулого в сучасній українській літературній мові. *Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць*. 2020. Вип. 9. С. 7–19.
7. Бондар, 2000а: Бондар О. І. Функції транспозиції у вираженні зони майбутнього (Вживання форм теперішнього, минулого часу та інфінітива). *Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць*. 2020. Вип. 10. С. 3–11.
8. Бортун, 2015: Бортун К. О. Статус і функційно-семантичні особливості імператива в граматичній системі української мови. *Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки*. 2015. № 1. С. 46–52.
9. Бортун, 2016: Бортун К. О. Імперативність і категоричність у структурі висловлення: основні підходи до аналізу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2016. Вип. 20. С. 14–17.
10. Бортун, 2017: Бортун К. О. Категорії імператива в сучасній українській мов. *Studia Philologica (Філологічні студії)*. 2017. Вип. 9. С. 60–66.
11. Бортун, 2017а: Бортун К. О. Транспозиційні особливості імператива у сфері способово-темпоральних форм (на матеріалі української мови). *Одеський лінгвістичний вісник: науково-практичний журнал*. 2017. № 9, т. 2. С. 65–69.

12. Бортун, 2017б: Бортун К. О. Форми спільної дії в українській мові як виразники імперативності. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2017. № 7. С. 20–23.

13. Вихованець, 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 256 с.

14. Вихованець, Городенська, 2004: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. Київ : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 398 с.

15. Голуб, Горошкіна, 2023: Голуб Н., Горошкіна О. Модельна навчальна програма «Українська мова. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. 2023. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/896/89670/Ukrayinska_mova_7-9_klas_Holub_ta_in_26_.pdf (дата звернення: 09.08.2024).

16. Голуб, Горошкіна, 2024: Голуб Н., Горошкіна О. Українська мова. Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Грамота, 2024. 272 с.

17. Горпинич, 2004: Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студ. вищих навч. закладів. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 336 с.

18. Граматика, 2017: Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова ; за ред. К. Г. Городенської. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

19. Данилюк, 2024: Данилюк Н. Спеціалізовані й транспозиційні засоби вираження умовного способу в прозових творах В. Гребенюка. *Актуальні питання сучасної гуманітаристики: комунікативно-культурологічний аспект : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (14 травня 2024 року)*. Кам'янець-Подільський, 2024. С. 14–18.

20. Данилюк, Костусяк, 2024: Данилюк Н., Костусяк Н. Семантичні та граматичні ознаки часових форм дієслів у творах В. Гребенюка. *Scripta manent: молодіжний науковий вісник факультету філології та журналістики : зб. наук.*

пр. ; Вип. 11 / уклад. Л. Б. Лавринович. Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2024. С. 21–27.

21. Даскалюк, 2005: Даскалюк О. Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с.

22. Даскалюк, 2015: Даскалюк О. Л. Мовні засоби волевиявлення: комунікативно-прагматичний аспект. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2015. Вип. 2. С. 80–85.

23. Даскалюк, 2020: Даскалюк О. Л. Контекстний аналіз комунікативних ситуацій волевиявлення (на матеріалі роману «Монолог перед обличчям сина» Михайла Івасюка). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 23. С. 164–170.

24. Дика, 2014: Дика Н. М. Формування лінгвістичних понять в учнів загальноосвітніх навчальних закладів під час вивчення морфології (іменні частини мови). *Українська мова і література в школах України*. 2014. № 10. С. 20–25. URL : <https://elibrary.kubg.edu.ua> (дата звернення: 20.03.2024).

25. Єрмоленко, Бибик, Тодор, 2001: Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Либідь, 2001. 224 с.

26. Загнітко, 1990: Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. Київ : НМК ВО, 1990. 132 с.

27. Загнітко, 1996: Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови : морфологія. Донецьк : ДонДУ, 1996. 435 с.

28. Загнітко, 2001: Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.

29. Загнітко, 2011: Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «БАО», 2011. 992 с.

30. Костусяк, 2006: Костусяк Н. М. Валентність як міжрівнева категорія. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*.

Філологічні науки. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. № 6. С. 217–221.

31. Костусяк, 2008: Костусяк Н. М. Категорія способу як міжрівнева комунікативна категорія. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2008. № 10. С. 47–54. URL : <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/1019>.

32. Костусяк, 2011: Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій відмінка та валентності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : зб. наук. праць*. 2011. Вип. 13. С. 46–51.

33. Костусяк, 2012: Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.

34. Костусяк, 2014: Костусяк Н. М. Критерії кваліфікації та структура категорії валентності. *Тенденції розвитку української лексики та граматики / за ред. Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк*. Варшава – Івано-Франківськ : Sowa Sp. z.o.o, 2014. Т. 3., ч. 1. С. 223–235.

35. Костусяк, 2016: Костусяк Н. М. Комунікативно-модальні модифікації предикатів у поемі В. Гребенюка «Європа. Луцьк. 1429-й». *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ. VI Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція з україністики. München, 29. Oktober – 1. November 2015*. München : readbox publishing gmbh Open Publishing LMU, 2016. С. 127–137. URL : <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/17927>.

36. Костусяк, 2020: Костусяк Н. М. Лінгводидактичні й компетентнісно орієнтовані засади вивчення дієслівної категорії способу у ЗВО та ЗЗСО. *Волинь філологічна: текст і контекст. Українська мова в сучасному науковому вимірі*. 2020. Вип. 30. С. 20–35.

37. Кричун, 2010: Кричун Л. П. Часові дієслівні форми та їхня транспозиція у творах Володимира Винниченка. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира*

Винниченка. *Філологічні науки*. 2010. Вип. 92. С. 352–357. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2010_92_52.

38. Кричун, 2017: Кричун Л. П. Транспозиція часових дієслівних форм у романі Тані Малярчук «Забуття». *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2017. Вип. 153. С. 106–111.

39. Кричун, 2023: Кричун Л. П. Особистісно орієнтоване навчання: технологія «мозкового штурму» в практиці навчання української мови та літератури в ЗЗСО. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2023. С. 92–98.

40. Кучеренко, 2003: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія. Вінниця : Поділля–2000, 2003. 464 с.

41. Кучеренко, Пентилюк 2022: Кучеренко І. А., Пентилюк М. І. Теорія і технологія сучасного уроку української мови: навч.-метод. посіб.; МОН України, Херсонський державний університет. Херсон : Айлант, 2022, 352 с.

42. Кучерук, 2011: Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2011. 420 с.

43. Марчило, Дудко, 2024: Марчило Л. М., Дудко І. В. Транспозиційна реалізація часових форм дієслова в українській мові: діахронічний аспект. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди*. 2024. Вип. 60 (до 100-річчя від дня народження заслуженого діяча науки і техніки України, доктора філологічних наук, професора Сергія Івановича Дорошенка). С. 85–101. URL : <https://doi.org/10.34142/23127546.2024.60.08>.

44. Мацицька, 1998: Мацицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : монографія. Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 208 с.

45. Наконечна, 2015: Наконечна Л. Б. Морфологічний час як форма інтерпретації часу онтологічного. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2 (30). С. 115–121.

46. Нестеренко, 2014: Нестеренко Т. А. Грамемна організація категорії способу українського дієслова. *Наукові записки КДПУ. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. 2014. Вип. 127. С. 437–441.

47. Нестеренко, 2021: Нестеренко Т. А. Транспозиції способових і часових форм дієслова в українській мові. *Publishing House «Baltija Publishing»*. 2021. С. 37–40. URL : <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-073-5-1-8>.

48. Отрішко, 2015: Отрішко О. А. Особливості наказового способу в англійській та українській мовах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 55. С. 185–188.

49. Піддубська, 2000: Піддубська І. В. Модальна транспозиція дієслівних форм дійсного способу. *Лінгвістичні студії*. 2000. Вип. 6. С. 103–111.

50. Піддубська, 2001: Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2001. 20 с.

51. Піддубська, 2007: Піддубська І. В. Транспозиція форм наказового способу у сферу дійсного. *Лінгвістичні студії*. 2007. Вип. 15. С. 184–189.

52. Плющ, 2010: Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник. 2-е вид., доповн. Київ : Вид. дім «Слово», 2010. 328 с.

53. Романюк, 2012: Романюк С. Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2012, 236 с.

54. Сучасна, 1969: Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1969. 583 с.

55. Сучасна, 2006: Сучасна українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. ; за ред. М. Я. Плющ, 6-те вид., стер. Київ : Вища школа, 2006. 430 с. (Навчальне видання).

56. Шевчук, 2004: Шевчук І. Л. Про статус імператива в українській мові. *Актуальні проблеми української лінгвістики: Теорія і практика*. 2004. Вип. 10. С. 87–95.

57. Kostusiak, Shulska, Hromyk, Masytska, Prosiannyk, Sazonova, Naumenko, Rozhylo, 2023: Kostusiak N., Shulska N., Hromyk Y., Masytska T., Prosiannyk O., Sazonova Y., Naumenko L., Rozhylo M. Syntax Verbalization of Modern Media Names: Stylistic and Communicative-Pragmatic Aspects. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 2023. Vol. 13, Issue 2, Spec. Issue XXXVII. P. 71–77. URL : https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/130237/papers/A_11.pdf.

58. Kostusiak, Konstankevych, Shulska, Bukina, Pavlyuk, Iaruchyk, Mitchuk, Shumenko, Oliinyk, Reznichenko, 2024: Kostusiak N., Konstankevych I., Shulska N., Bukina N., Pavlyuk I., Iaruchyk V., Mitchuk O., Shumenko O., Oliinyk N., Reznichenko Yu. Poetry on Military Subjects in Modern Media Space: Linguistic-Cognitive and Modal-Pragmatic Interpretation. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2024. Vol. 14, Issue 2, Spec. Issue XLIII. P. 45–50. URL : https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/140243/papers/A_08.pdf.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гребенюк, 2018: Гребенюк В. «Ефект Вертера» та інші новели. Луцьк : Надстир'я, 2018. 128 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Тестові завдання до п. 3.1

1. У якому рядку є дієслово, що не має часу?

- А. Журяться, читатимуть, сміялися.*
- Б. Буде турбуватися, познайомився, ходжу.*
- В. Скажуть, зацвіте, зажурилася.*
- Г. Будеш радіти, порадять, вечерятимеш.*

Відповідь: В (зажурилася).

2. Усі дієслова якого рядка в другій особі однини теперішнього часу мають закінчення *-иш (-їш)*, ОКРІМ:

- А. Ходити, перчити.*
- Б. Солити, кроїти.*
- В. Полоти, бурмотіти.*
- Г. Ростити, їсти.*

Відповідь: Г (їси).

3. У якому реченні вжито дієслово, що має особу?

А. «Класний керівник стояла біля дошки, а я сидів боком за вчительським столом, тож кілька разів глянув на Василька» (Гребенюк, 2018, с. 43).

Б. «Ластівки й справді – відразу було видно – жили в бабусиній хаті: шугали туди й сюди крізь вікно без шибки» (Гребенюк, 2018, с. 99).

В. «Адже кожен майстер своєї справи ... має власний стиль, помітний, може, лиш іншому майстрові» (Гребенюк, 2018, с. 116).

Г. «На кінець другого тижня вони вже розмовляли – не розмовляли, а балакали – не балакали, а базікали, часом збиваючись і повторюючи те саме: про погоду й сніданок, про лікування, про собак, про спорт...» (Гребенюк, 2018, с. 106).

Відповідь: В.

4. У якому реченні вжито дієслово чоловічого роду?

А. *«Адже кожен майстер своєї справи ... має власний стиль, помітний, може, лиш іншому майстрові»* (Гребенюк, 2018, с. 116).

Б. *«Отже, я малював свої мініатюри, брав участь у виставках, одержував і платні замовлення...»* (Гребенюк, 2018, с. 120).

В. *«І вечір настає, невідомо якою буде ніч»* (Гребенюк, 2018, с. 100).

Г. *«Раз за разом, раз за разом клубки вогню падали й падали на покрівлю, на стіни, на подвір'я!!!»* (Гребенюк, 2018, с. 97).

Відповідь: Б.

5. У поданому реченні знайдіть дієслово. У якому рядку правильно визначено всі його морфологічні ознаки?

«Сонячний круг поволі впливав з-за обрію» (Гребенюк, 2018, с. 73).

А. *Минулий час, доконаний вид, чоловічий рід, однина.*

Б. *Минулий час, недоконаний вид, чоловічий рід, третя особа, однина.*

В. *Минулий час, недоконаний вид, чоловічий рід, однина.*

Г. *Минулий час, доконаний вид, чоловічий рід, множина.*

Відповідь: В

6. У поданому реченні знайдіть дієслово. У якому рядку правильно визначено всі його морфологічні ознаки?

«Відтоді й переходить титарювання в їхньому селі од батька до старшого сина» (Гребенюк, 2018, с. 29).

А. *Минулий час, недоконаний вид, середній рід, третя особа, однина.*

Б. *Теперішній час, доконаний вид, третя особа, однини.*

В. *Теперішній час, недоконаний вид, середній рід, третя особа, однина.*

Г. *Теперішній час, недоконаний вид, третя особа, однина.*

Відповідь: Г

Додаток 2. Тестові завдання до п. 3.2

1. У якому рядку подано всі дієслова наказового способу?

- А. Попрацюймо, ходімо, вивчаємо.*
- Б. Хай виконають, виконують, виконаймо.*
- В. Заспіваймо, заспівають, нехай заспіває.*
- Г. Читаймо, читай, прочитай-но.*

Відповідь: Г

2. Яке дієслово у формі другої особи однини наказового способу треба писати з м'яким знаком?

- А. Чванитися.*
- Б. Вірити.*
- В. Заглядати.*
- Г. Покликати.*

Відповідь: А (чванься).

3. Яке дієслово у формі другої особи однини наказового способу треба писати з м'яким знаком?

- А. Озвучити.*
- Б. Перевірити.*
- В. Покидати.*
- Г. Покинути.*

Відповідь: Г (покинь).

4. У якому рядку подану правильну форму наказового способу?

- А. Давай приятелюватимемо.*
- Б. Приятелюємо.*
- В. Приятелюють.*
- Г. Приятелюймо.*

Відповідь: Г

5. У якому рядку подану правильну форму наказового способу?

- А. Хай подружаться.*
- Б. Давайте подружимося.*
- В. Подружимося.*
- Г. Подружишся.*

Відповідь: А

6. У якому рядку неправильно утворено форму наказового способу?

А. Принесімо.

Б. Принеси-но.

В. Нехай принесуть.

Г. Принесемо.

Відповідь: Г

7. У якому рядку неправильно утворено форму наказового способу?

А. Помиймо.

Б. Помий-но.

В. Нехай помиють.

Г. Поміємо.

Відповідь: Г

8. Який рядок містить помилку у вживанні умовної форми дієслова?

А. Поквапився би.

Б. Поквапилась би.

В. Поквапилось би.

Г. Поквапились би.

Відповідь: А

9. Який рядок містить помилку у вживанні умовної форми дієслова?

А. Відгукнувся би.

Б. Відгукнулась би.

В. Відгукнулось би.

Г. Відгукнулись би.

Відповідь: А